

'Een woelgeest'

J.K. VAN DER VEER EN DE VLISSINGSE SOCIALISTEN. 1890-1898

Nationaal zowel als in Vlissingen zelf nam de dreiging van het socialisme toe. De jaren 1889-90 kenden grote sociale spanning met vinnige stakingen: in Twente, in de venen, in Rotterdam. In het buitenland trok de grote staking in de Londense havens in 1889 de aandacht. Ze inspireerde de Rotterdamse havenarbeiders tot staken, een eerste aanwijzing voor een internationaal verband in de handelingen der socialisten. Een andere aanwijzing was in 1890 de eerste internationale viering van 1 mei. Daartoe hadden de socialisten in de zomer van 1889 in Parijs besloten. Die toenemende dreiging van het socialisme drong de hogere standen zich meer daadwerkelijk met de werklieden bezig te houden. Die aandrang komt niet alleen tot uitdrukking in meer of minder aarzelende sociale activiteiten en plannen, maar ook in de onverminderd voortgaande discussie over kiesrechtuitbreiding. De kleine kiesrechtuitbreiding van 1887 had velen niet bevredigd. Een bijzonder spannend moment in de discussies brak aan in 1894 toen minister J.P.R. Tak van Poortvliet een forse uitbreiding voorstelde. Hij trok zijn wetsontwerp echter weer in. Eerst in 1896 werd een minder verregaand ontwerp-Van Houten aangenomen dat echter toch een flinke kiesrechtuitbreiding betekende. Het uitzicht daarop drukt zijn eigen stempel op de periode die in dit hoofdstuk behandeld wordt. De SDB besloot in 1893 op geen enkele manier meer aan verkiezingen mee te doen, maar de beweging aan het kiesrechtfront verleidde de socialisten er telkens weer toe zich af te vragen of dat besluit wel juist was. Ook in het confessionele kamp zien we de invloed van de komende kiesrechtuitbreiding. Net als in 1887 zou de kiesrechtuitbreiding van 1896 de elites dwingen uit hun afgeschermde stand te treden en zich bezig te houden met de belangen van de nieuwe groep van kiezers. Daarover zal hoofdstuk 6 handelen.

a. gif en tegengif

Ook in Vlissingen werd die eerste mei gevierd: op 27 april. Een met lieden van 'allerlei meeningen en gezindten' 'eivolle' zaal hoorde Domela Nieuwenhuis pleiten voor de achturendag en de stakingen van het moment. Een collecte voor stakers in Enschede en in de venen bracht fl. 11,46 op. Dat was bijna tweemaal zoveel als in Middelburg, waar het Schuttershof 250 mensen méér bevatte. De sympathie met het streven van de socialisten was onmiskenbaar toegenomen in Vlissingen, maar uit het aantal leden van de SDB-afdeling blijkt dat niet. Volgens tegenstanders telde deze twintig leden. Ze groeide in 1890 tot ongeveer dertig leden. Onder de nieuwkomers bevonden zich personen die weldra bestuursfuncties op zich zouden nemen. Ze werkten allen in de gieterij van 'de Schelde': P. Sterk, F.A. de Kaart, W. Moeliker en P. Sinke.²⁴⁰

Niet alleen de afdeling, maar ook de groep sympathisanten groeide. Zij bleven om allerlei redenen (contributie, last met familie) buiten de organisatie. Maar we vinden hen bijvoorbeeld wel in de vereniging 'Gelijke Plichten - Gelijke Rech-

ten' (GP-GR), een ziekenfonds en inkoopcoöperatie van kolen. GP-GR werd op 17 mei 1890 opgericht door tien uit de werkliedenvereniging 'De Schelde' geroyeerde personen. Zij hadden aangevoerd door de schoenmaker Gerard Woesthoff en de sjouwer Frits de Kaart, gerebelleerd tegen de autoritair ingerichte statuten. Deze gaven de voorzitter (loodgietersbaas G.L.P. Florschütz) de macht te bepalen welke ingekomen stukken in de ledenvergadering zouden worden voorgelezen. Zo kon de voorzitter kritiek onderdrukken. GP-GR had al snel de naam 'Sociaal Democratisch' te zijn. Ze mocht bij een optocht op het eerste jaarfeest geen liederen zingen. Sommige leden voelden meer voor 'Patrimonium', maar de meerderheid was inderdaad socialistisch gezind. De in GP-GR levende gevoelens blijken uit de motie die in 1894 aangenomen werd na de weigering van de koninklijke goedkeuring, omdat GP-GR 'eene wederkerige verzekerings- en waarborgmaatschappij' was. De werkliedenvereniging 'De Schelde' had een dergelijke goedkeuring wél, daarom begrepen de leden er niets van: 'De Vereeniging 'Gelijke Plichten - Gelijke Rechten' spreekt in hare vergadering, 13 Januari 1894 gehouden, hare verachting uit over de laffe handelwijze der regeering, tegenover de vereeniging in zake de koninklijke goedkeuring en is er van overtuigd, dat dergelijke handelwijzen haar tot ondergang zullen voeren'. GP-GR groeide daarentegen. In 1894 zou ze 300 leden hebben gehad. De vereniging bleef als ziekenfonds van de syndicalisten bestaan tot 1966. Er waren toen nog 151 leden.²⁴¹

Voor leden van de plaatselijke elite bewees de allereerste Meiviering dat de internationale beweging zich nu ook tot Vlissingen uitstreckte. Dat was niet best! Juist dit internationale karakter deed de *Middelburgsche Courant* besluiten dat de eerste mei 'een eerste aan de gansche wereld geschonken overtuigend bewijs [was], dat de arbeiders [...] van een quantité négligeable een macht zijn geworden, waarmede het voor de regeerende machten in aller belang is voortaan rekening te houden!' De *Vlissingsche Courant* vulde de helft van het voorpagina-nieuws met berichten tegen de viering van de eerste mei gericht en met negatieve knipsels uit andere kranten over stakingen. Vooral de verhoogde sociale spanning in het land zette de anti-socialisten in Vlissingen tot groter activiteit aan. De invloed van de georganiseerde kern der socialisten mocht zich niet uitbreiden. Meer dan de kiesrechtbeweging in haar hoogtijdagen bedreigden de stakingen en de steeds revolutionairer taal van *Recht voor Allen* de gevestigde orde. In Vlissingen werd een

13. F. Domela Nieuwenhuis rond 1890.

aantal verenigingen opgericht om de socialistische geest te bezweren.²⁴²

De katholieken reageerden het eerst op de meirede van Nieuwenhuis. De zeer gelovige George Kotte, een klerk en gewezen militair, bevorderde graag de belangen van de katholieke kerk. Hij was een actief organisatieman, democratisch gezind en niet te bescheiden om leidende posities in verenigingen in te nemen. Hij had op 27 april de 'R.K. Volksbond' tegen Nieuwenhuis verdedigd, doch het publiek had hem na de repliek van Nieuwenhuis met het 'Vrijheidslied' en 'Mariannelied' niet meer aan het woord laten komen. Op 1 juni liet Kotte W.C.J. Passtoors spreken over de 'R.K. Volksbond', die hij opgericht had *'tot heil van het lieve vaderland en tot meerdere glorie voor de R.C. Kerk, die reeds zooveel voor de mindere klasse heeft gedaan'*. De verdrukking van de werkmán door de patroons, betoogde Passtoors, was een gevolg van het veldwinnend ongeloof. De wijze waarop geestelijken de havenstaking in Londen en de textielarbeidersstaking in Enschede hadden beëindigd, leerde dat de werklieden zich onder de hoede van de katholieke kerk moesten stellen: via de 'R.K. Volksbond'. Zo bleven ze uit *'de klauwen van hen, die zich tooien met den mooien titel van volksleiders, maar inderdaad niets anders zijn dan duivels in menschengedaante'*.²⁴³

Die avond werd de Vlissingse afdeling (de vijfde in het diocesis-Haarlem) van de 'R.K. Volksbond' opgericht met 113 leden, waaronder vele notabelen. De afdeling groeide snel; na drie weken waren er al 140 leden en bij het eerste jaarfeest 193. In Vlissingen zat het wel goed met het streven van Passtoors *'tegenover het gif van het Socialisme en het ongeloof een tegengif te stellen'*. Ook in Vlissingen kwamen de leden van de afdeling uit verschillende standen. In het bestuur hadden doorgaans de kleine burgers, witte-boordjesproletariërs en ambachtslieden de overhand op de industriële werklieden. Kotte, de klerk, was president in het eerste bestuur; J.J. Huijsmans, een winkelier, vice-president; Joz. G. Prein, 1e secretaris, onderwijzer; A.J. Belfroid, 2e secretaris, een beter betaalde schoenmaker; A. Elands, de penningmeester, tekenaar op 'de Schelde'; C.D. Mentink, 2e penningmeester, koperslager in de werkplaats van de Stoomvaartmaatschappij 'Zeeland'; de bestuursleden M.J. Ratelband, Ch. Limonard en Ch. Milot waren respectievelijk schoenmaker, winkelier en kleermaker.²⁴⁴

Door allerlei onderafdelingen en fondsen, probeerde men de leden aan zich te binden. Een begrafenis-, een zieken-, een kwartjesfonds (aanvulling op begrafenisfondsen) en een fonds voor weduwen werden opgericht, maar een hoge vlucht namen die fondsen niet. Meer succes had men met de culturele onderafdelingen en de vele feestvergaderingen. In het eerste jaar werd de zangvereniging 'St Caecilia' opgericht. In het begin van 1893 kwam daar de muziekvereniging 'St Caecilia' bij, gevormd uit muzikanten die zich hadden afgesplitst van het algemene 'Ons Genoegen'. Deze verenigingen luisterden de vele feestvergaderingen op, waarvoor soms zelfs professionele artiesten werden gecontracteerd. Op die vergaderingen waren ook dames welkom (de Volksbond was een mannenvereniging). *'De vrouwtjes'* kon men dan eens apart toespreken.²⁴⁵

De 'R.K. Volksbond' moest de leden hechten aan de bestaande orde. De band met het vorstenhuis werd aangetrokken op verjaardagen van zijn leden. Die met de kerk werd onderhouden op de jaarlijkse patroonsfeesten in november en in opwekkingen de paasplichten te vervullen. Uiteraard werd veel aandacht besteed aan de encycliek 'Rerum Novarum' (1891). Alleen langs de daarin aangegeven

porter van de Vlissingse afdeling van de 'Nederlandsche Bond van Oud-Onderofficiëren', welke hij op 31 juli met 23 leden en donateurs hielp oprichten. Deze stelde zich ten doel *'de liefde voor Koning en Vaderland levendig te houden en het verleenen van zedelijken, zoo noodig stoffelijken steun aan hare leden'*. Ze wilde een tegenhanger zijn *'van vereenigingen wier streven het is, door allerlei woelingen de maatschappelijke toestanden omver te werpen'*. De bond trad weinig naar buiten, al dwong het geringe ledenbestand in 1891 meer openbare feestvergaderingen te houden. Men waakte angstvallig voor de juiste opvattingen van de leden. Een democraat was al gauw een verkapte socialist. De leden Kotte en Van Vreeswijk (boekhouder bij de spoorwegen) werden daarom in 1894, na een procedure waarin vuistgevechten niet werden geschuwd, geroyeerd. De afdeling is nooit metterdaad opgetreden; toen er in november 1892 een reden voor had kunnen worden gevonden (zie paragraaf b) gaf ze niet thuis. Naast deze oud-onderofficiëren bestond de scherpschuttersvereniging 'Vlissingen' (hoofdzakelijk ambtenaren van de stoomvaartmaatschappij 'Zeeland' en neringdoenden), welke in 1890 flink groeide. Aan het eind van het jaar had ze 82 leden, doch in 1895 nog slechts 37.²⁴⁹

De burgemeester liet het niet bij het mobiliseren van de mannen met het geweer, hij trachtte ook de band met het koninklijk huis nauwer aan te halen. Nog voordat Domela Nieuwenhuis in de stad was verschenen formeerde hij een commissie bestaande uit notabelen, om de 31e augustus, de verjaardag van de prinses, groots te vieren. Voor een kinderfeest werd bijna 900 gulden opgehaald, waarvan de kinderen werden getraceerd. 1200 Kinderen, begeleid door het heropgerichte muziekkorps 'Ons Genoegen', zongen een feest-cantate. Daarin laat de koningin de kinderen trouw aan de prinses beloven en nog wel meer, zoals de jongens:

'Wordt ooit der Vaad'ren erf vijandig aangerand,
Dan zwaaien wij het zwaard met onvermoeide hand,
Dan staan wij man voor man, trotseeren 't moordend lood,
Wij hebben slechts één keus, die keus is: 'Vrij of dood!'

Of de meisjes:

'Braafheid, vrijheidzin en moed,
Zullen wij als vrouwen eeren.
Kenau Simonz Hasselaars
Zijn niet meer van deze tijden,
Maar der vrouwen liefd' en trouw,
Geven dubbel kracht bij 't strijden.'²⁵⁰

Voor burgers als Nolthenius en Gewin waren de socialisten onbegrepen, gevreesde vreemdelingen. Vergeleken met Nolthenius nam Gewin meer kennis van hun theorieën, al kwam hij tot nauwelijks positievere opvattingen daarover. Zijn model-werkman kende wel plichten, maar nooit rechten. *'Een verlangen opwekken dat niet bevredigd kan worden, iemand boven zijn stand opvoeden, hoogere aspiraties, illusies kweeken, waarop bittere ontgoocheling moet volgen, beschouwen wij met het oog op de mogelijke gevolgen, als grenzende aan misdaad.'* De wortels van het kwaad kon men wegnemen door de armoede te verlichten en de slechte omstandigheden waaronder de werklieden leefden te verbeteren. *'Eigen*

brood voor eigen arbeid: daar moesten de maatschappelijke toestanden heen geleid worden. Gewin stond in de traditie van de VVV en 'Floralia', maar verliet hun maatschappelijke passiviteit. Ook hij wilde het schoonheidsgevoel, de *'ellendige straatdeuren'* wezen op het ontbreken daarvan, van de werkman ontwikkelen en zijn woning verbeteren. Nette arbeiderswoningen zouden de lust opwekken tot huiselijkheid en tot versieren van de woning. Daardoor werd zin voor orde en netheid aangekweekt. Gewin vond overheidsingrijpen onontbeerlijk voor zijn program. Zelf gaf hij het voorbeeld via de in 1893 ingestelde gezondheidscommissie, op initiatief van de burgemeester opgericht na de cholera-epidemie van 1892. Ook in Vlissingen waren toen enkele slachtoffers gevallen. Daarom, vond de burgemeester, moest de gezondheidscommissie beginnen de woningen te onderzoeken op hygiëne. Gewin paste dat onderzoek echter in zijn socialistenbestrijding. Niet hygiëne, maar bewoonbaarheid überhaupt werd onderzocht. Als voorzitter en secretaris van de commissie ging hij zo voortvarend te werk, vaak buiten zijn medeleden om, dat hij in 1896 teruggefloten werd. Bij de socialisten vonden het woningonderzoek en het afkeuren van woningen een positief onthaal. Sociale politiek kon dus de tegenstelling tussen de socialisten en de bestaande maatschappij verkleinen.²⁵¹

Doch hoe groot de kloof tussen 'heeren' en werklieden nog was had een mislukte gaarkeukenproject reeds aan het licht gebracht. Het idee ervoor kwam van Gewin. Het was in feite zijn eerste idee om in de noden van de werkman te voorzien. *'Humaniteit en welbegrepen eigenbelang gaan hier samen'* en men kon effectief front maken tegenover de sociaal-democraten. Gewin kreeg de steun van Nolthenius. Hem was gebleken dat kindervoeding (een comité van gegoede dames onder leiding van zijn echtgenote gaf behoeftige schoolkinderen drie maal per week warm eten) *'toch niet zo geheel overbodig'* was. Een commissie werd gevormd, waarin naast beide voortrekkers de liberale raadslieden Kalbfleisch (goudsmid), Mortier (grutter) en Jos. van Raalte alsmede de ambtenaar A.L.A. van Unen zitting namen. Deze commissie stelde een plan op dat tussen twee kwaden trachtte door te laveren. De onderneming mocht niet tot *'ziekelijke philanthropie'* vervallen, maar ook niet de weg opgaan naar *'het communisme, dat den staat verantwoordelijk zou willen stellen voor het welvaren zijner burgers'*. Niet enkel alleenstaanden, of gezinnen waar ook de moeder werkte, zouden van de gaarkeuken gebruik moeten gaan maken, maar ook de bedeeden en zij die het moeilijkst te benaderen waren: de fatsoenlijke armen, die niet aan de bedeling in het gasthuis wilden deelnemen.²⁵²

Het werd een zaak van particulier initiatief. Aandelen zouden worden uitgegeven, die 3% dividend per jaar beloofden. Een soliede lening gaf 4% rente, zodat de aandeelhouders jaarlijks 1 gulden per aandeel zouden verliezen, hield Nolthenius een klein groepje geïnteresseerden voor. *'Men hoort tegenwoordig steeds wenschen uiten om toch het lot van den werkman te verbeteren, welnu de [gaarkeuken] zal daartoe zeker bijdragen en ik ben overtuigd dat de werkman U dankbaar zal zijn, wanneer hij ziet dat men hem tegemoet komt in den strijd om het bestaan, niet om zelf wat te verdienen maar om wat van uw geld aan te wenden in zijn belang, terwijl als aanhangsel daarvan tevens de gelegenheid tot wel-doen wordt verbonden op eene wijze die zeker het minst kwetsend is voor de behoeftige medemensch.'* Desondanks liet de medewerking het afweten. Er werd

voor fl. 61
stanties we
ganisaties v
vereniging
tegevend k
de 'minder
Plichten -
niet door e
Wilde de c
niet bevoor
want bij al
gegaan. Tr
konden ze

De werl
tegen hun
vonden zi
wel en we
gevoelens
in enkele
verhoudin
ke wijze k
se weinig

b. J.K.
De SDB-
had verm
maken. I
nemen. I
in stilt
de onder
hij samen
te verdu
de dinst
Middelb
Willen I
tionn
geschied
menen
De nien
ste wa
stite en
het dan
Archie
wel ge
bezoek
krant
Dit wa

voor fl. 6100 ingetekend (fl. 1400 te weinig), en de verschillende bedelende instanties weigerden mee te werken. Doch vooral de reactie van de werkliedenorganisaties was dodelijk voor de onderneming. 'Patrimonium' en de werkliedenvereniging 'De Schelde' hielden zich op de vlakte. Ze zagen niet hoe de zaak rentegevend kon worden. De toneelvereniging 'Oefening baart Kunst' vreesde dat de '*minder ontwikkelden*' het project zouden beschouwen als bedeling. 'Gelijke Plichten - Gelijke Rechten' wees het plan het scherpste af. Gaarkeukens hoorden niet door een commissie maar door de staat of de gemeente te worden opgericht. Wilde de commissie winst maken, dan mochten de arbeiders dergelijke speculatie niet bevorderen. Was het plan bedoeld als liefdadigheid, dan was het ongezond, want bij alle liefdadigheid van de 'Heeren' waren de arbeiders er niet op vooruit gegaan. Trouwens, hadden de arbeiders behoefte aan een dergelijke keuken, dan konden ze die best zelf oprichten.²⁵³

De werklieden vonden het plan beledigend. Het ging in tegen hun standsbesef, tegen hun fatsoen. Niet dan in uiterste nood lieten zij zich bedelen en dan nog, vonden zij, moest dat uitgaan van de overheid. Deze zweeg in Vlissingen evenwel en werkte zo mee aan de vorming van een voedingsbodem voor anti-staatsgevoelens. De 'heeren' handelden op basis van boekenwijsheid en van de praktijk in enkele andere steden, maar niet op grond van een analyse van de Vlissingse verhoudingen. Vergeleken met de dagen dat Kleinhens de werklieden op vaderlijke wijze had toegesproken was hun begrip van de situatie van de werkende klasse weinig verbeterd.

b. J.K. van der Veer en de werkloosheid

De SDB-afdeling had halverwege 1891 ongeveer dertig leden. Die geringe groei had vermoedelijk weinig met de antisocialistische mobilisatie in Vlissingen te maken. De Vlissingse afdeling miste gewoon leden die het voortouw konden nemen. Mieremet was teveel een administrateur van de beweging en iemand die in stilte werkte. Hij had het na zijn ontslag op 'de Schelde' niet breed en probeerde onder meer als administrateur van de volksbroodbakkerij 'De Volharding', die hij samen met de socialistische bakker J.L.G. Kingmans had opgezet, zijn brood te verdienen. Van der Stad lijkt zich toch aan banden te hebben laten leggen door de directie van 'de Schelde'. Zijn enige propagandistische daad was hard in het Middelburgse Schuttershof op een fluitje te blazen, toen daar een acteur koning Willem III uitbeeldde. Bij de socialisten bevestigde hij daarmee zijn naam revolutionair te zijn, maar voor uitbouw van de beweging zijn dergelijke daden weinig geschikt. Met Orelia, Brand en De Witte vormden Mieremet en Van der Stad de mensen met de meeste ervaring, doch ze konden niet anders dan in stilte werken. De nieuwkomers, als Frits de Kaart, hadden nog te weinig kennis om het socialisme naar behoren uit te dragen. Cornelissen kon wegens zijn beroep slechts in stilte en onder pseudoniem werken. Voor de propaganda moesten de Vlissingers het daarom hebben van buitenstaanders, bijvoorbeeld Janus van Emmenes uit Arnhem, die zeer populair werd. De landelijke beweging had echter nog niet zoveel goede propagandisten en voor hen was Vlissingen een uithoek. Na het mei-bezoek van Nieuwenhuis duurde het tot 5 oktober voordat de volgende spreker kwam: Wilhelmina Drucker.²⁵⁴

Zo restte de Vlissingse socialisten slechts de lamp brandende te houden. Kri-

tiek op plaatselijke toestanden publiceerden zij in *Recht voor Allen*. Begin augustus 1890 werd A.C. Naerebout hierom ontslagen bij de tram. Ook steunden ze naar vermogen stakers elders. 'Die geeft van 't geen hij heeft is waard dat hij leeft.' In 1890 gaven ze ongeveer 2 gulden per lid, anderhalf dagloon. Ze hielden verder gezellige samenkomsten, zoals de metaalbewerksvakbond had gedaan. De eerste werd waarschijnlijk op 1 mei 1890 gehouden. Deze gezellige bijeenkomsten gaven een goede gelegenheid 'onder ons moeilijke vraagstukken te bespreken'. Zo vormden zij een wekelijkse afwisseling. Vrouwen mochten komen mits ze de kinderen thuis lieten. Het socialisme was een ernstige zaak, kinderen konden daarbij niet gebruikt worden. Een vrouw uit Middelburg protesteerde: 'Is er dan niets, niets ter wereld op te vinden, om ook de vrouw te doen genieten van de gelegenheid hare kennis te vermeerderen?' De mannen moesten hun plicht als vader nakomen door of een soort crèche te organiseren of zelf eens thuis op te passen. Er zijn geen aanwijzingen dat deze aanbevelingen door de mannen opgevolgd werden.²⁵⁵

Op twee momenten traden de socialistische wat meer naar buiten. Het eerste was de dood van de zo gehate koning Willem III, op 23 november 1890. De Vlissingse afdeling plakte toen overal in de stad plakkaatjes die de SDB had laten drukken: 'Leve de Republiek! Wee het land, welks Koning een kind is. Prediker 10 vers 16.' Tevens hield ze 'ter droevige nagedachtenis van het officieele sterven van Z.M. den koning enz. enz.' een gezellige samenkomst voor de leden van de afdelingen Middelburg en Vlissingen in het lokaal van de weduwe Scheijbeler aan de Badhuisstraat. Het tweede moment waren de verkiezingen van 1891, die in het vorige hoofdstuk reeds behandeld zijn.²⁵⁶

Over de samenstelling van de afdeling is weinig bekend. De meerderheid bestond uit metaalbewerks van 'de Schelde', waaronder zoals ik al aanduidde nogal wat vaklieden uit de ijzergieterij. Orelia was een zeer hoog betaalde werkmans in de machinefabriek, Quinten Brand in de timmerloods, Van der Stad in de reparatieloods. J.A. Bark daarentegen was een niet geweldig betaalde sjouwer in de afdeling scheepsbouw, terwijl de smid J.J. Thomass ook niet tot de best betaalden behoorde in de smederij. Een belangrijk gedeelte van de afdeling, mogen we concluderen, kwam uit de kring van goed geschoolde vaklieden, al ontbreekt net als bij de vakbond de elite van de werf vrijwel geheel: de bankwerkers uit de machinefabriek. Over de kwaliteit van de leden zegt dit onderzoekje weinig, want een sjouwer kon een zeer belangrijk lid van de afdeling zijn. Een voorbeeld is Frits de Kaart, die we nog vaak zullen ontmoeten. Trouwens ook Talma meende dat lang niet alle Vlissingse sjouwers schreeuwers waren. Niet alle leden werkten overigens op de werf. De Witte natuurlijk niet, maar ook niet een zekere T. die conducteur was.²⁵⁷

Cornelissen liet in de Zeeuwse beweging een grote leegte achter. Ze verzwakte. De belangstelling voor de vergaderingen liep in Vlissingen zo terug dat de *Middelburgsche Courant* verheugd constateerde: 'zeker is 't dat de sympathie voor de door de heeren van dien bond [de SDB] verkondigde stellingen aan het verflauwen is'. Er was evenwel verandering op til. De Centrale Raad van de SDB opende een strijdpennning voor een aparte propagandist in Zeeland. Zo kon hij 'onzen partijgenoot VAN DER VEER [...] tevens een nuttigen werkkering [...] bezorgen'.

Er werd e
211.70. Se
van Kol (c
delen van

Deze Joh
plaatsje
de landbe
ruit. Van
Hij werd
leerde hi
socialisti
van de S
ringen, e
dienst, m
1890 zat
antimilit
versterk

Femm
der Veer
en argan
moet nu
teur van
pagand
hardne
van soc
land we
Gobias
goed, al
teekent
men, a
niet is

Hier
tamelijk
wenste
omgeve
men, h
ontbree
ten wa
schijf
en taal

Cornel

Er werd een aardige som bij elkaar gebracht: in het tweede halfjaar van 1892 fl. 211.70. Sommigen gaven grote bedragen zoals de rijke sociaal-democraat Henri van Kol (50 gulden), anderen minder: een 'geheim comité' gaf 28.5 cent. Uit alle delen van het land stroomde het geld samen:

'In plaats van aan jenever en tabak,
Geven wij met dat geld liever der onkunde een hak.
Wordt dit bij partijgenooten, in plaats van een praatje, meer doel
Dan zijn wij beter in staat te werken op het egoistisch gevoel.'²⁵⁸

Deze Johannes Koenraad van der Veer was op 5 februari 1869 in het Friese plaatsje Hijlaard geboren. Zijn vader had een goud- en zilverwerkhandel. Door de landbouwcrisis en door kerkelijke twisten, gingen de zaken echter zeer achteruit. Van der Veer maakte als gevolg daarvan een zeer ongelukkige jeugd door. Hij werd van school gehaald om met een broodkar geld te verdienen. In Sneek leerde hij uiteindelijk het drukkersvak. Op zijn vijftiende richtte hij in Sneek een socialistische jongeliedenvereniging op, die later werd omgezet in een afdeling van de SDB. In 1889 was hij van die afdeling de voorzitter. Hij hield er redevoeringen, onder andere over 'Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap'. Hij moest in dienst, maar bleek allesbehalve een meegaand milicien. In de strenge winter van 1890 zat hij 26 dagen op water en brood wegens het maken van socialistische en antimilitaristische propaganda. De herinnering hieraan heeft zijn antimilitarisme versterkt.²⁵⁹

Eenmaal uit de dienst trok hij het land door om propaganda te maken. *'Van der Veer is als spreker een aanwinst voor de arbeiderspartij; zijn wijze van zeggen en argumenteeren is bij uitstek geschikt om de massa in roering te brengen, en dat moet toch aan alles voorafgaan'*, was het oordeel van Joan Nieuwenhuis, redacteur van het *Radicaal Weekblad*. Op het eind van 1890 maakte hij een grote propagandatocht door Zeeland. Naast zijn spreektalent kwam op die tocht zijn hardnekkigheid naar voren. In Hansweert werd hem te verstaan gegeven dat men van socialisten niet gediend was en toch hield hij er een vergadering. Op Nieuwland werd hij ontvangen door klei gooiende jongens onder leiding van dominee Gobius du Sart. De jonge propagandist bleef vol goede hoop: *'De geest is overal goed, alleen onkunde maakt dat Zeeland nog zoo weinig voor de beweging be-teekent.'* *'En wanneer nog eenige propagandareizen in Zeeland worden ondernomen, zal 't niet lang meer duren of een krachtige socialistische beweging zal daar-van het gevolg zijn.'*²⁶⁰

Het succes in de propaganda steeg Van der Veer naar het hoofd. Doordat hij tamelijk egocentrisch was raakte hij nogal over het paard getild. Domela Nieuwenhuis, met wie hij een soort vader-zoon relatie had, moest hem regelmatig corrigeren. En Van der Veer wilde o, zo graag een goed mens zijn: kalm waar men hem wierp met stenen, zuiver van levenswijze (net als DN was hij geheel-onthouder en vegetariër). Kortom een klein Jezusje, waar Nieuwenhuis een gro-tere was. Alexander Cohen noemde hem een dweper. Misschien kwam die eigen-schap hem wel van pas, want dwepers laten meestal niet gauw de moed zakken en taaiheid zou Van der Veer in zijn eentje in Zeeland goed kunnen gebruiken.²⁶¹

Circa 1 oktober vestigde Van der Veer zich bij Mieremet. Om in zijn onderhoud

te voorzien werd hij agent voor het sociaal-democratisch overlijdensfonds en begon hij te colporteren met *Recht voor Allen*. Dat diende natuurlijk óók de propaganda. Colportage was nieuw voor Vlissingen en omdat je nooit wist wat er kon gebeuren, ging een groepje met Van der Veer mee, Mieremet voorop. Een grote groep jongens, naar één blad meldt opgehitst door enkele 'kapitalisten', begeleidde de colporteurs en riep 'hoera' telkens wanneer Van der Veer wat wilde zeggen. Aan het luid gezongen 'Weg met de socialen, leve Willemien' kon je horen, welke route de socialisten namen. De volgende zaterdag was Van der Veer weer present; een redevoering in Zwolle zegde hij ervoor af. Het uitjouwen was nu een stuk minder, de weerstand was overwonnen. Eind oktober werd *Recht voor Allen* flink verkocht. De *Vlissingsche Courant* schreef dat Van der Veer op 26 oktober aan de lotelingen voor het leger al zijn socialistische liederen en brochures was kwijt geraakt.²⁶²

In Middelburg was de weerstand veel groter. Daar stookten gymnasiasten de jongens op. In de Lange Delft werden de colporteurs begooïd met stenen en modder, ze werden getrapt en geslagen. De socialistenvervolging nam zulke dimensies aan, dat 'Geen socialist' ontzet in de *Middelburgsche Courant* schreef: 'Iederen Zaterdagavond erger ik mij, als ik die gillende en brullende hoop kwa-jongens door de straten zie trekken en bewonder ik de mannen van 'Recht voor Allen', die onder zulke omstandigheden zich bedaard weten te houden. Ik zou zulks niet kunnen.' De jongens deden extra hun best omdat de colporteurs uit Vlissingen kwamen. De rivaliteit tussen de 'Maeneblussers' en 'Flessetrekkers', die meestal op de Souburgse kermis tot ongeregeldheden leidde, maar ook in Middelburg zelf wel ingrijpen van de politie nodig maakte, werd nu tegen de socialisten gebruikt. Van der Veer wees de Middelburgse arbeiders op het verkeerde hiervan: 'uw makkers en kameraden van Vlissingen zijn uwe vijanden niet, zij zijn uwe lotgenooten die evenals gij gebukt gaan onder kommer en zorg, en evenals gij belang hebben daarvan bevrijd te worden'. Voor de verkoop van kranten en brochures was al die aandacht overigens niet slecht. Op 8 oktober verspreidde Van der Veer 2000 manifesten en hij meldde dat de verkoop van de krant goed ging.²⁶³

Van der Veer zag het als zijn taak 'de ziel van 't propaganda maken' te wezen. Weldra kreeg hij daarvoor de kans. De wintermaanden waren per traditie voor ongeschoolde arbeiders moeilijke maanden, vooral voor de losse arbeiders: sjouwers, opperlieden, grondwerkers. In toenemende mate raakten in het bouwvak echter ook vaklieden werkeloos. 'Hulp in Nood' (zie hoofdstuk 3 c) werd in de winter met steeds groter uitgaven geconfronteerd, maar de kas werd steeds kleiner. Velen waren slechts lid, omdat anderen het ook waren. De financiële basis was daardoor zwak, zoals blijkt uit staat 4.1.²⁶⁴

Meer dan de helft van de contribuanten droeg slechts 1 gulden per jaar bij. De sympathie van de burgerij voor de vereniging was in feite nog geringer: de werkliedenvereniging 'De Schelde' en de deftige commissie voor de werkinrichting droegen elk fl. 10 per jaar bij en de gezamenlijke schoenmakers van Klijberg fl. 12. Het bestuur van 'Hulp in Nood' mocht blij zijn dat de werklieden pas om hulp vroegen, wanneer ze financieel volkomen aan de grond zaten.²⁶⁵

Gewin was een zeer nijver bestuurslid. Hij probeerde de vereniging in te schakelen bij zijn streven de armoede in de stad te verlichten. Zo stelde hij op 19 ja-

* Bron: V

nuari 189
mee beho
hiervoor
Gheel G
den in M
een 'Chr
grote ste
lang of d
tief de c
kon de
in Nood
bedreigd
ceerd wa
aangevat
mensen
commiss
ze de w
tot onde
gende st
baar en,
afweten
slechts
kregen.
houder
een ond
beëindig
ging.²⁶⁶

Dat w
heid dr

Staat 4.1. Contribuanten 'Hulp in Nood' 1891.*

bedrag	aantal	%
0.50	12	3.88
0.75	1	0.32
0.90	1	0.32
1.00	186	60.19
1.25	1	0.32
1.50	13	4.20
2.00	16	5.17
2.50	56	18.12
3.00	3	0.97
5.00	13	4.20
10.00	6	1.94
12.00	1	0.32
totaal:	309	

* Bron: VC, 26/4/91, bijvoegsel. Bedragen op jaarbasis.

nuari 1892 voor een afdeling 'Werkverschaffing' op te richten. Hij hoopte daarmee behoeftige werkwilligen en werkgevers nader tot elkaar te brengen. Het idee hiervoor was bij hem opgekomen naar aanleiding van een redevoering die ds Van Gheel Gildemeester, oprichter van de 'Chr. Volksbond' in Den Haag, kort geleden in Middelburg had gehouden. Binnen een maand stortte ook in Middelburg een 'Chr. Volksbond' zich energiek op de werkverschaffing met aanvankelijk grote steun van liberalen zoals Joh. L. van der Pauwert. Het duurde echter niet lang of deze liberalen werden op een zijspoor gezet. Gewin wilde met zijn initiatief de confessionele eenzijdigheid van Middelburg vermijden. In Middelburg kon de 'Chr. Volksbond' snel over veel geld beschikken. Die steun moest 'Hulp in Nood' ontberen, afgezien van het feit dat de winkeliers in Vlissingen zich snel bedreigd voelden en de vereniging met hetgeen in werkverschaffing geproduceerd werd hen niet wilde dwarszitten. De zaak werd daarom op kleine schaal aangevat. In een gebouwtje dat voor 75 cent per week gehuurd werd, konden 8 mensen voor 75 cent per dag aanmaakhoutjes vervaardigen. Daarnaast wilde de commissie de petrolie die in sloten dreef laten opvissen en verkopen. Ook wilde ze de werklozen touwmatten laten vlechten. De onderneming was op voorhand tot ondergang gedoemd. Na twee weken verkeerde 'Werkverschaffing' in zieltoegende staat: de houtjes brachten veel te weinig op, de petrolie bleek onverkoopbaar en, wat het ergste was, de beter gesitueerde Vlissingers lieten het volkomen afweten. Collecterend in de eigen (midden)stand had de winkelier I. Harder slechts van zijn collega's Mortier en Kalbfleisch respectievelijk fl. 5 en 2.50 gekregen. Collecterend in zijn stand, had Gewin alleen bij de gewezen notaris, wethouder Van Uije Pieterse fl. 20 gekregen. Dat waren de vrijwillige bijdragen voor een onderneming waar wekelijks 25 gulden bij moest. 'Werkverschaffing' werd beëindigd. Dit project was niet voor herhaling vatbaar, concludeerde de vereniging.²⁶⁶

Dat voorspelde niet veel goeds, toen in het najaar van 1892 grote werkeloosheid dreigde. In groepjes van 20 à 30 werden werklieden door 'de Schelde' ont-

slagen. Begin november raakte de zaak in een versnelling toen 44 mannen werden ontslagen. Hoevelen hun baan toen reeds kwijt waren, is niet zeker, maar volgens Van der Veer waren 100 werklieden elders werk gaan zoeken. 'Wat nu, arbeiders?', vroeg hij. 'Hongerlijden en dat in den winter? Zoo maakt men de menschen oproerig en ontevreden! Zullen de arbeiders nu eindelijk hunne oogen eens openen en zich bij ons socialisten aansluiten om een toestand te verkrijgen waarin dergelijke feiten voorkomen worden? Wij hopen het.' Gewin was na de eerste alarmerende berichten in actie gekomen. Op 12 september kreeg hij van de aannemer van een nieuw te bouwen spoorwegstation bij de haven de belofte dat deze door 'Hulp in Nood' aanbevolen werklozen van 'de Schelde' werk zou geven. Dat bleek niet afdoende zodat eind oktober de vereniging besloot andere maatregelen te nemen. Nadat ze inlichtingen bij Van Raalte had ingewonnen, kreeg ze op 5 november toestemming om een collecte te houden. Hier werden twee vijanden bestreden: de armoede en wat er het gevolg van heette te zijn: het socialisme. 'Hulp in Nood', vond de *Middelburgsche Courant*, verdiende aller steun, want 'zij, die het waarlijk verdienen, [...] op menschwaardige wijze te helpen, niet met praatjes maar met daden, en zonder te kwetsen, is lang niet ieders werk.' De gaarkeukenhistorie, het antwoord van 'Gelijke Plichten - Gelijke Rechten', had de weldoeners geleerd. Hulp mocht de werklieden niet kwetsen.²⁶⁷

Van der Veer viel in Middelburg het werk van de 'Chr. Volksbond' aan. Liefdadigheid was onvoldoende om de 'ellende des volks' op te heffen. Op 7 november zette hij met een vergadering zijn actie ten bate van de werklozen in. Het gemeentebestuur moest werk en brood verschaffen en om de druk op dat bestuur te vergroten moesten de werklozen naar het stadhuis gaan. Dan kon iedereen zien hoevelen er in Middelburg werkloos waren. F.G. Sprenger, commissaris van 'de Schelde', verdedigde op de vergadering de aandeelhouders. Jaren hadden zij kapitaal gegeven zonder een cent rente te ontvangen. Van der Veer meende dat men dan 'de Schelde' beter in handen van de arbeiders kon geven. 'Dan zullen de arbeiders de Schelde wel zoo inrichten dat zij rendeert, beter dan de heeren kapitalisten dat kunnen, die nooit aan de bank stonden of in de smederij werkten. Dan zullen de winsten niet in de brandkasten van enkele personen terecht komen maar ten dienste van de arbeiders worden aangewend.' Een groepje, zei hij, had hem gevraagd mee te gaan naar de burgemeester, die prompt verklaarde dat hij als L. Schorer op de Balans woonde, doch als burgemeester slechts in het stadhuis te vinden was. De vergadering stelde een lijst met een aantal projecten op die productief werk bezorgden, zoals het opruimen van krotten en het uitdiepen van de singel. Er was in Middelburg geld zat, meende Van der Veer, desnoods moest men maar wat kapitaal onteigenen, om de projecten te betalen. Daarop trok een troep opgeschoten jongens de 'Achtunenmars' zingend door de stad. Terwijl twee weken tevoren die socialist hun doelwit was geweest, vlogen nu de stenen door de ruiten van de burgemeesterswoning en van die van enkele gemeenteraadsleden.²⁶⁸

Drie werklieden gingen de volgende dag met Van der Veer mee naar de burgemeester, alle drie werklozen van 'de Schelde': de smid P. van der Plank, de timmerman J. Sinke en de sjouwer J. Michels. Een uur later deelde Van der Veer op een stoel de op de Markt verzamelde menigte mee dat de burgemeester de werklozen ried een verzoekschrift in te dienen. Schorer voelde zich zeker van zijn

zaak. De v
Middelbur
Van der Ve
geld had v
stenen klo
Middelbur
maakte he
schouwing
even onbe
wien wij d
lot hij zeg
ter met po
op den vo
in Nood' t

In Mide
stond. Wa
wat Corn
slechts ko
productie
se SDB-a
Vriendsch
neer gro
tijd moes
in Nood
ter hulpe
noodig. G
als arbeid
Middelbu
moesten
werklie
Voor wer
om met d
ten, het
mand we
verschil
opnam
de burger
De v
het stad
leert. H
schijde
moeten
lijk wa
mat, de
wenen
maakt
Wien

zaak. De vergadering met de werklozen had hem overtuigd dat Van der Veer in Middelburg geen overwicht op hen had. Uiteindelijk werd het verzoekschrift van Van der Veer, Van der Plank en Sinke door b&w afgewezen omdat de stad geen geld had voor productieve werken. Een voorstel van b&w om werklozen aan het stenen kloppen te zetten werd vervolgens door de gemeenteraad afgestemd. De *Middelburgsche Courant* kon Van der Veers actie niet waarderen. Zijn komst maakte het blad beduidend scherper ten opzichte van de socialisten. In een nabeschouwing werd Van der Veer 'een ongeroepen raadgever' genoemd, 'iemand, even onbekend met de toestanden in ons midden, als hij het is voor ons, en van wien wij dus allerm minst belangstelling kunnen verwachten voor de personen, wier lot hij zegt zich te willen aantrekken'. Men diende op te passen met hen 'die louter met politieke doeleinden, ter bevrediging hunner ijdelheid en eerzucht, zich op den voorgrond plaatsen'. Beter was het de 'Christelijke Volksbond' en 'Hulp in Nood' te steunen.²⁶⁹

In Middelburg konden de Vlissingse autoriteiten zien wat hen te wachten stond. Want ook in Vlissingen kwam Van der Veer in actie. In feite voerde hij uit wat Cornelissen eens over werkloosheid had geschreven: omdat de vakbonden slechts kort konden helpen moest men zich tot de overheid wenden voor goed en produktief werk. In een pamflet riep hij, of eigenlijk het bestuur van de Vlissingse SDB-afdeling, de arbeiders op om dinsdag 15 november naar 'De Oude Vriendschap' te komen. De werkloosheid zou pas duurzaam verdwijnen wanneer grote hervormingen hadden plaats gehad in de maatschappij, maar tot die tijd moest men zich voor werk tot het gemeentebestuur wenden. 'Men wil 'Hulp in Nood' er voorspannen om een collecte te houden en u dus door liefdadigheid ter hulpe komen. Zult ge dat aannemen? Geen liefdadigheid, maar recht hebt gij noodig. Geen aalmoezen, maar werk moet gij eischen, ja eischen, als mensch en als arbeider hebt ge daar recht op.' Uiteraard was de zaal na de gebeurtenissen in Middelburg stampvol. Van der Veer volgde hetzelfde scenario. De werklieden moesten de volgende morgen in massa bij de burgemeester werk eisen. Enkele werklieden (het bestuur van de SDB-afdeling) beloofden met hem mee te gaan. Voor werkverschaffing werden genoemd: het slechten van een stuk van de wallen om met die grond een deel van de vest te dempen, het bestraten van achterbuurten, het uitdiepen van kaaien en het dempen van de Kaaskaai (nu Spuistraat). Iemand verdedigde nog 'Hulp in Nood', maar dat had weinig effect. Een opvallend verschil met Middelburg is, dat niemand het voor de werf en de aandeelhouders opnam, noch was iemand van het gemeentebestuur vertegenwoordigd, laat staan de burgemeester.²⁷⁰

De volgende morgen verzamelde zich een grote menigte op de Houtkade bij het stadhuis, het in 1986 afgebroken Van Dishoeckhuis. Van der Veer kwam alleen. Het bestuur van de SDB-afdeling, hield zich volgens een waarnemer 'waarschijnlijk niet zonder bedoeling' in de menigte verscholen. Het kostte nogal moeite om vervangers te vinden voor het bezoek aan de burgemeester. Uiteindelijk was een drietal bereid: de smid J.J. Thomass; M. de Weerd, een losse sjouwerman, die ook strandjutte en illegaal mosselen zocht, en Ph. J. J. Thienpond, gewezen stuurman ter koopvaardij en nu sjouwer. Werkloos waren ze alle drie, maar alleen Thomass had op 'de Schelde' gewerkt. Hij was ook de enige vakman. Wel een verschil met Middelburg, waar de metgezellen van Van der Veer op 'de

Schelde' hadden gewerkt, twee van hen als vakman. Nolthenius dacht de beweging de kop in te kunnen drukken door de deputatie vanuit zeer hoge hoogte te behandelen. De werklieden hadden de grootste moeite niet terug te vallen in standsbewuste zwijgende onderdanigheid.

Schorers welwillendheid ontbrak bij Tutein Nolthenius volkomen. Hij zei dat hij met de heren, die nog wel onaangediend kwamen binnenvallen, eigenlijk niets te bespreken had. Zij hadden geen mandaat van de werklozen, of zelfs maar van de vergadering. Deze was gehouden op verzoek van de SDB-afdeling en niet zo-zeer bezocht door werklozen, als wel door nieuwsgierigen velen zelfs uit *'de goede burgerstand'*. Thomass verklaarde schielijk dat hij geen lid van de SDB was, maar -en hier vielen de anderen hem bij- dat Van der Veer door de vergadering wel degelijk gevraagd was naar de burgemeester te gaan. Deze bleek nu zeer teleurgesteld in de werklozen. Dat zij hun belangen zouden toevertrouwen aan de SDB *'had hij van hen niet verwacht. Hij had hen steeds gehouden voor flinke ordelijke mannen, die best in staat waren om zelf hunne belangen te bepleiten en die dit niet zouden toevertrouwd hebben aan een vreemdeling, die van hunne toestanden niets afweet.'* De burgemeester was een goed lezer van de *Middelburgsche Courant*; het commentaar van die krant op Van der Veers optreden bevindt zich trouwens in zijn plakboeken. De deputatie vertegenwoordigde voor hem niet de werklozen, want alleen Thomass had op 'de Schelde' gewerkt. De heren konden wel gaan.

Nolthenius liet Van der Veer niet aan het woord komen en Thomass, de smid en de enige die verder wat durfde zeggen, kon de komst van de deputatie slechts schuchter verdedigen. Hij had gedacht er goed aan te doen om eens met de burgemeester de zaken te bespreken, omdat hij al zolang werkloos was. Maar Nolthenius vond dat hij dan maar naar 'Hulp in Nood' moest. Aan hem had het niet gelegen. Hij was ten eerste begaan met het lot der werklieden. Wat voor nut had de gaarkeuken nu niet kunnen afwerpen? De mislukking van dat plan was de schuld van de werklieden *'en vooral van de vereeniging: 'Gelijke plichten, gelijke rechten', waarvan het bestuur zulke eene inrichting overbodig achtte en dat in zeer onheusche bewoordingen te kennen gaf'*. Toen wilde men niet meewerken

14. J.K. van der Veer op het moment dat hij 15. Burgemeester Tutein Nolthenius in 1897. in 1895 uit de gevangenis ontslagen werd.

'en daarom gang maar.' wilde gaan t

Deze liet t die men had ter wilde w financieel p schrijven w van de volk breed toesta zoekschrift Veer al zee Middelburg niet laten k onder het wandelden de Joost de De werkloz tekenen in Prinsentuin

Er waren se burgeme singen and de' gevond een paar s klieden in meente w van Thom 'heeren' b Nood' een nen, op gr

En toch leid kunn 'Chr. Vol 112 sjou waren do Het loon Onder he Die van V dertekena resterend worden in de me kooplieb een schik kenans 'Schelde'

'en daarom zou hij ook nu gerechtigd zijn om te zeggen: 'Gaaf nu ook je eigen gang maar.' Dat moest hen nu maar eens gezegd zijn, nu Van der Veer over wilde gaan tot daden *'die ongepast zijn'*.

Deze liet zich echter zo niet in de hoek drukken en presenteerde de voorstellen die men had opgesteld. Een vinnig tweegesprek ontstond, omdat de burgemeester wilde weten wie die voorstellen had gedaan en zich erover verbaasde dat een financieel plan ontbrak. Het idee van Van der Veer een renteloze lening uit te schrijven was hem, die een jaar tevoren nog 3% rente wilde hebben op aandelen van de volksgaarkeuken, al te simpel. Nolthenius wilde socialisten geen duimbreed toestaan. Zelfs de vraag van Van der Veer of de werklozen dan een verzoekschrift mochten indienen, vertoornde hem. Hij meende *'dat de heer van der Veer al zeer brutaal in zijn optreden is. Hij schijnt zoowel in Vlissingen als in Middelburg den baas te willen spelen.'* De werklozen moesten maar doen wat ze niet laten konden, maar hij benadrukte dat een handtekening van Van der Veer onder het rekest een wel zeer ongunstige indruk maken zou. Buitengekomen wandelden de aanwezigen naar het Eiland waar Van der Veer op een weiland bij de Joost de Moorstraat teleurgesteld de resultaten van het onderhoud meedeelde. De werklozen moesten het verder zelf doen, zei hij. Ze konden een adres ondertekenen in het lokaal van Dobbelaar, het vergaderlokaal van de socialisten in de Prinsentuin.

Er waren opvallende verschillen met Middelburg. De houding van de Vlissingse burgemeester was veel harder, maar ook de werklieden gedroegen zich in Vlissingen anders dan in Middelburg. Daar werden zo drie werklozen van 'de Schelde' gevonden om mee te gaan, in Vlissingen niet. Afgezien van Thomass kwamen een paar sjouwers mee, die hun mond niet open durfden te doen. Waren de werklieden in Vlissingen bang of was het beneden hun waardigheid om aan de gemeente werk te vragen? Dat moed nodig was om mee te gaan, bewijst het gedrag van Thomass. Hij won blijvend aanzien bij de Vlissingse socialisten. Dat de 'heeren' hem in de gaten hadden, bleek vier maanden later, toen hij bij 'Hulp in Nood' een voorschot vroeg van 100 gulden *'dat hem, afgezien van andere redenen, op grond van den toestand der kas niet verleend kon worden'*.²⁷¹

En toch, zouden ook overwegingen van fatsoen de werkman in Vlissingen geleid kunnen hebben? In Middelburg deed de gemeente wel niets, maar bij de 'Chr. Volksbond' meldden zich tweehonderd werklozen voor werkverschaffing: 112 sjouwers, 28 ongeschoolde arbeiders en 60 geschoolde werklieden. In de stad waren door de bond acht vrachtwagens met te repareren goederen opgehaald. Het loon dat de werklozen konden verdienen, bedroeg 40 tot 75 cent per dag. Onder het adres aan de Vlissingse gemeenteraad kwamen 91 handtekeningen. Die van Van der Veer ontbrak, maar hij had het rekest geschreven. Van deze ondertekenaars waren slechts 22 door 'de Schelde' ontslagen werklieden. Onder de resterende 62 (7 vielen voor de analyse af, omdat ze niet teruggevonden konden worden of omdat hun naam twee keer op de lijst stond) waren de sjouwers verre in de meerderheid met 37 man. Daarnaast hadden er 13 geen beroep, waren er 3 kooplieden en 3 metselaars, 2 sigarenmakers, een schoenmaker, een kolenwerker, een schilder en een timmerman. De geschoolde vakman ontbrak bij de ondertekenaars vrijwel geheel. Dat wordt nog duidelijker wanneer we de 22 gewezen 'Schelde'-arbeiders verder onderzoeken.²⁷²

uitgave van 1000 gulden. Besloten in een vergadering met gesloten deuren, want met het oog op het adres van de werklozen, wilde men dergelijke maatregelen liever niet in het openbaar bespreken. Kleiner kon het niet, zou je zeggen, maar Van der Veer won alsnog. Duizend gulden was wel niet veel, zou het echter ook zijn toegestaan zonder het optreden van die 'vreemdeling'?²⁷⁴

Was het gemeentebestuur door de actie van Van der Veer in staat van alarm gebracht, 'Hulp in Nood' niet minder. Gewin en de zijnen verdubbelden hun inspanningen, gesteund door 1300 gulden die de collecte had opgebracht - een eenmalig hoog bedrag. Men hielp zo vlug mogelijk omdat, naar Gewin zei, *'wanneer een geholpen wordt [bij] dit licht aan een ander oververtelt, zoodat de pogingen der Soc. Democr. verijdelde zullen worden. En wanneer de nood op het hoogst is, valt voor menig een het medegaan met de Soc. Democr. gemakkelijk.'* Secretaris Van Unen herinnerde eraan dat Van der Veer de burgemeester gezegd had dat de gecollecteerde gelden in de gemeentekas moesten komen om er openbare werken van uit te voeren. Juist omdat 'die persoon' dat gezegd had was hij daartegen, *'omdat dit door het publiek als zwakheid, angst of vrees bij het bestuur zou aanzien worden'*. De ondertekenaars van het verzoekschrift kregen extra aandacht: ze werden allen door Gewin bezocht. Tot de derde week van januari 1893 hielp de vereniging 180 mensen. In februari 1893 klaarde de lucht definitief weer op, toen bekend werd dat 'de Schelde' opdracht had gekregen een marineschip te bouwen. Toch moest 'Hulp in Nood' nog tot april 1893 bijstand verlenen.²⁷⁵

Hoe ging het verder? 'Hulp in Nood' verminderde de activiteiten het volgend seizoen tot het hier en daar hulp verlenen. Velen bleven zich van de vereniging afzijdig houden. Het ledenaantal liep van jaar tot jaar terug. De socialisten kwamen ook niet helemaal zonder kleerscheuren van de actie af. Mieremet en Kingmans hadden met hun volksbroodbakkerij teveel brood gratis of op de pof gegeven en gingen in 1893 failliet. Van der Plank en Sinke, die in Middelburg het voortouw hadden genomen, kregen geen werk meer op 'de Schelde'. Ook Thomass kwam niet direct op de werf terug. Dergelijke handelingen konden evenwel de groei van de socialistische beweging niet tegenhouden. Van der Veer was allerm minst gebreideld. Hij opende in de Middelburgse Heerenstraat een winkel in socialistische boeken, brochures en kranten, in schrijfmateriaal en puike sigaren. Van deze 'woelgeest', was Zeeland nog lang niet af. De burgemeester had bij de socialisten helemaal afgedaan. Voortaan heette hij 'de lange vreemdeling' en geen groter plezier dan wanneer hij zich kwaad maakte op standhouders van de kermis, omdat uitsteeksels aan hun stands zijn hoge cylinderhoed van zijn hoofd stootten.²⁷⁶

In Vlissingen dutte alles, wat de hogere standen betreft, weer in. De werklozenactie en het gevaar van de socialisten waren vooral behandeld als een ordeprobleem. Over sociale hervormingen piekerden de plaatselijke elites en gemeentelijke politici niet. Alleen in het woningonderzoek van de gezondheidscommissie hielden de laatsten zich enigszins bezig met de levensomstandigheden van de arbeiders, maar overigens heerste bij de hogere standen een ontstellend gebrek aan interesse in de sociale kwestie. Zo nu en dan benutte men eens Oranjefeesten om de goede geest onder de arbeiders levendig te houden, zoals in 1894 toen in aanwezigheid van de koninginnen het standbeeld van De Ruyter op zijn nieuwe plaats op de boulevard werd onthuld. Het geld kon niet op. Waar eind 1892 de

gemeente met moeite duizend gulden voor de werkelozen uit de kas haalde, trok ze nu zonder problemen het zevenvoudige uit: fl. 7217, 905. 'de Schelde' spendeerde fl. 1800 om de werklieden tijdens de feesten door te betalen. Er werd zo met geld gesmeten dat niet alleen de socialisten er zich kwaad over maakten, maar naar het schijnt ook Talma er een kritische noot bij plaatste. De heren waren evenwel buitengewoon opgetogen over hun grootse feest en 'Patrimonium' verslikte zich in zijn oranjeliefde en godvruchtigheid: '*Leve Koningin Wilhelmina! Leve Koningin-Regentes Emma! Soli Deo Gloria.*'²⁷⁷

Hoe stak dit af bij Middelburg. Daar hield niet alleen de 'Chr. Volksbond' zich met arbeiders bezig. Sinds 1889 bestond er de stichting 'Eigen Haard', opgericht door F.M. Wibaut, Dr Bolle en anderen, om voor arbeiders woningen te bouwen, die ze via een huurkoop-systeem in bezit konden krijgen. In het najaar van 1894 werd in navolging van Amsterdam een 'Ons Huis' opgericht door dezelfde groep. Daar konden werklieden algemene ontwikkeling opdoen uit lezingen van mensen als Herman Snijders en Wibaut. De laatste sprak er niet alleen over vrouwenkiesrecht, maar hield aan de hand van H.P.G. Quack ook inleidingen in het socialisme en voordrachten over coöperatie. Men ging nog verder dan dit Toynbee-werk. E. Fokker pleitte voor een vaststelling van het minimum loon en de maximum werktijd voor de gemeentewerklieden, voor een reglement en een arbeidscontract. Op het eind van 1895 poogde men zelfs een arbeidsraad op te richten om eventuele geschillen tussen patroons en werklieden te beslechten, doch dit initiatief van de 'Middelburgsche Bestuurdersbond' (een overlegorgaan van bestuurders van werkliedenverenigingen) en enkele vooruitstrevende heren liep stuk op de tegenwerking van de schilderspatroons en de aannemers. Terwijl in Middelburg enkele vooruitstrevende heren voortdurend bezig waren bruggen te bouwen over de kloof die de standen van elkaar scheidde, bleef het in Vlissingen bij een enkel kortstondig en oppervlakkig contact. Slechts één persoon ging in deze jaren de lotsverbetering van de werklieden werkelijk ter harte: Talma.²⁷⁸

c. A.S. Talma en 'Patrimonium'

Aan het protestantse kamp ging de onrust die het socialisme in Vlissingen teweeg bracht niet voorbij, maar de socialisten waren rond 1890 niet de enigen die er aandacht vroegen. De Doleantie had misschien tot minder beroering geleid dan in Middelburg, maar was hier toch ook een pijnlijk proces. Ook in Vlissingen beschuldigden dolerende Kuyperianen en hervormden elkaar een zaak voor te staan die '*uit den duivel*' was. De gereformeerden, aangevoerd door lieden uit middenstand en kleine burgerij, traden uit de Hervormde Kerk of werden door de hervormde kerkeraad geroyeerd. Hun groep was kleiner dan in Middelburg, maar maatschappelijk niet onbelangrijk vanwege hun rol in de anti-revolutionaire beweging. Mijn bronnen zwijgen doorgaans over de gereformeerden, doch op grond van de *Zuiderkerkbode* kan wel iets gezegd worden over de vete van de gereformeerden met de hervormden en over de verzuilende activiteiten van de gereformeerden.²⁷⁹

De kritiek van de gereformeerden op de Hervormde Kerk was maatschappelijke kritiek in een kerkelijk jasje. De Hervormde Kerk volgde geen duidelijke lijn, vonden ze. Zij duldde lieden van allerlei overtuiging in haar midden: gereformeerde belijders naast modernen, ja zelfs naast bijzonder twijfelachtige figuren

als de Zaa
van Schie
Littooy, b
en riepen
dam op te
was in der
Jezus op
bevestigd)
openbaart
hoeven sle
schrijven,
sing te Jer
komt, die
lost' word
we zijn, e
den uit de
om als ke
kerk los te

Wat mo
weken in
zichten bi
de libera
socialisme
In Vlissing
wijs op G
lijk Geme
straat. In
burg wou
en bespra
wijs op de
vormde
is niet wel

De ge
schreke
naar het
dood' v
De Nieu
ne Klau
en lichte
Nieuw
de Herv
niet ge
niet ge
niet ge
niet ge
niet ge
niet ge
niet ge

als de Zaanse dominee en sociaal-democraat Willem Bax of dr Louis A. Bähler van Schiermonnikoog. De modernen, betoogde de Middelburgse predikant A. Littooy, banden *'den Christus der schriften'* uit de kerk, voedden zo het ongeloof en riepen langs die weg het socialisme in het leven. In plaats van daartegen een dam op te werpen, liet de Hervormde Kerk de zonde begaan. De maatschappij was in dezelfde ellende terechtgekomen als Israël in de dagen van Herodes, toen Jezus op aarde kwam, meende de predikant J. Hulsebos (in 1889 in Vlissingen bevestigd). *'Ja, de wanhoop van het mensdom, dat buiten God zijn heil zoekt, openbaart zich vreeselijker dan te Rome onder de heidenen dier dagen. Wij behoeven slechts de naam anarchisten en de steden: Barcelona en Parijs ter neder te schrijven, om te worden verstaan.'* Troost was er slechts voor hen *'die de verlossing te Jeruzalem wachten'*. *'En terwijl het huiveringwekkend verderf over allen komt, die zich zelven wel kunnen behouden, zullen zij gered en volkomen verlost'* worden, vond Hulsebos. *'De tijd roept om wakkere mannen, die zien waar we zijn, en -waar het schip der kerk zich in de felste branding bevindt!- de handen uit de mouwen steken, om alles te doen wat mogelijk is ten beste der kerk, en om als kerk nog weer in te dringen in de maatschappij, die dreigt geheel van de kerk los te scheuren'*, maande ds Wolf uit Axel.²⁸⁰

Wat moest tegen het socialisme gedaan worden? De gereformeerde methoden weken in wezen niet af van de liberale: het onderwijs moest de jeugd andere inzichten bijbrengen, de vorming in en van het huisgezin versterken. Net als voor de liberale hervormers was het huisgezin de sterkste veste tegen het veldwinnend socialisme. Men beperkte zich tot schoolverenigingen en jongelingsverenigingen. In Vlissingen bestond sinds 1890 een 'Vereeniging voor Bijzonder Lager Onderwijs op Gereformeerde Grondslag' (uit leden van de Gereformeerde en Christelijk Gereformeerde Kerk), welke in 1891 een eigen school opende in de Nieuwstraat. In 1894 gingen op de school van deze vereniging 170 kinderen. In Middelburg werd zo'n vereniging eerst in 1893 opgericht, maar ze had al snel 260 leden en besprak weldra de mogelijkheid ook een school voor uitgebreid lager onderwijs op te richten opdat kinderen van beschaafde stand niet meer naar de hervormde school hoefden. Van de Vlissingse jongelingsvereniging 'Soli Deo Gloria' is niet veel meer bekend dan dat zij in 1894 Kuypers 'Ons Program' besprak.²⁸¹

De gereformeerde socialistenbestrijding bleef vooral een bestrijding in geschrifte met als doel de lezer af te houden van alles dat naar een zondig leven, naar het socialisme in het bijzonder, riekte. *'De paden der kermis zijn paden des doods'*, vond Hulsebos. *'De revolutie-beginselen zijn uit de hel'*, meende Littooy. De 'Neo-Malthusiaanse Bond' was *'zondig en afschuwelijk'*, verkondigde dominee Klaarhamer vanuit Utrecht. Coöperaties waren uit de revolutie ontsproten en leidden tot ondergang van de maatschappij, betoogde de Middelburger C. de Neef. De ware emancipatie voor de vrouw, was emancipatie van de zonde, stelde ds Feringa. In gezin en maatschappij moest alles blijven zoals het was. *'De Heere wil geene slavernij'*, leraarde Hulsebos naar aanleiding van Titus 2:9-10, *'maar toch onderscheid van stand. De dienstknecht kenne zijne plaats, blijve op het terrein, waarop God wil, dat hij arbeiden zal. Hij doe niet, spreke niet, alsof hij heer ware met voorbijzien van zijne roeping als knecht. Als de dienstknecht te paard zit, en de heer gaat te voet, is dit eene dwaasheid onder de zon, ja eene oorzaak van verwarring en ellende. [...]* De geloovige dienstknecht leere door het genade

het tegenspreken af.' Ten tijde van Van der Veers werkloosheidsactie vermaande hij aan de hand van het niet zo eenduidige psalm 146 (vers 3-5: 'En vertrouwt niet op Princen'), dat de werklozen op de Heer moesten vertrouwen en niet op mensen. *'Dat wil niet zeggen, dat wij aan onze medemenschen en vooral aan hen, die boven ons staan, niet de behoorlijke achting en eerbied zouden moeten bewijzen, of dat wij in den middellijken weg niet van hen zouden mogen verwachten, wat God, de Heere, ons door hunne hand wil doen toekomen'*.²⁸²

Anti-socialistische artikelen werden vooral in de jaren 1893-4 geplaatst, daarna nam de aandacht voor socialisten duidelijk af. Verzuilend werkten de gereformeerden niet zozeer in organisaties als wel door middel van publicaties die in maatschappelijke doelstelling niet zoveel verschilden van de traktaatjes waarmee in het algemeen dienstboden werden bewerkt: de werklieden dienden in hun stand te blijven. De predikanten die in de *Zuiderkerkbode* schreven waren van aanmerkelijk conservatiever snit dan iemand als Kuyper. Maar toch, de maatschappelijke ontwikkeling en hun begeerte door politieke macht de maatschappij naar hun beginselen te besturen, dwongen ook deze dominees hun opvattingen te wijzigen. In een oproep aan de lezers om bij de kamerverkiezingen van 1894 hun plicht te doen mijmerde A. Littooy dat het volk meer eerbied had voor Gods Woord dan de hogere standen. Trouwens, Jezus had op aarde ook altijd de zijde van het volk gekozen. *'Zullen wij het vreezen, uitsluiten en zonder invloed laten op de gang van zaken? [...] Zal men door dat te doen het niet tegen zich innemen, van zich afstooten en in de armen jagen van de radicalen, die het der: invloed willen geven dien het toekomt?'* Uit politiek lijfsbehoud moest iemand als Littooy wel voor verdere kiesrechtuitbreiding zijn, maar dat had tot gevolg dat hij de nieuwe kiezers niet enkel de bijzondere school kon bieden.²⁸³

Hartelijk konden de betrekkingen tussen gereformeerden en hervormden niet genoemd worden, maar de hervormden waren in Vlissingen onvoldoende in de werklieden geïnteresseerd om deze nader op te delen zoals in Middelburg gebeurde. Daar scheidden in 1892 de hervormden zich af van de 'Patrimonium'-afdeling en werd een afdeling van de 'Christelijk-Nationale WerkmansBond' (CNWB) voor hervormde werklieden opgericht. De gereformeerde en hervormde predikanten in Vlissingen bemoeiden zich weinig met 'Patrimonium' en de hervormde predikant die dat in de negentiger jaren met volle inzet wel zou doen, meende: *'Patrimonium is een werkliedenvereniging. [...] De leden zijn hier samen niet als leden van die of die kerk, maar als werklieden en wel als zulke werklieden, die meenen, dat hun Christendom ook iets te maken heeft met hun werkmans-zijn.'* A.S. Talma, die deze woorden sprak werd in mei 1891 op 27-jarige leeftijd in Vlissingen bevestigd in een tien jaar oude vacature.²⁸⁴

Hij kwam van Heinenoord. Hij had reeds op 5 februari 1891 in Vlissingen een lezing gehouden over 'Socialisme en Christendom'. Mogelijk was hij daarom beroepen. Vlissingen was zijn tweede gemeente. Hij kreeg wijken waar voornamelijk arbeiders en kleine burgers woonden: het Eiland, het stuk stad ten oosten van de Roode Brug en ten zuiden van de Palingstraat plus het nieuwe gedeelte bij de Nieuwe Kolveniersstraat (nu V. Dishoeckstraat). Net als zijn collega's in Vlissingen was hij de ethische richting toegedaan. In Vlissingen zou hij zich tot sociale dominee ontwikkelen. Dat proces was in Heinenoord reeds begonnen. Hij was van de universiteit gekomen *'en ik wist niet dat er een sociale quaestie bestond, ik*

*wist tenminste waar ik mijn echter vlug goed predik. Op advies van om zich daar sley. Hij raakte dokwerkers, sme en Christen moest heel veel sme de sociale socialisme van het ind hoog.*²⁸⁵

Hij had i liep geleide advocaat, heel wat te werkelijk zou hij late augustus 1 sociale kw Talma in d dienst te k strijden. E twee social dering wer van advies Middelbur dominees deling. Ta hij veel ac gelden in volutional

16. A.S. T

wist tenminste niet, dat dat een ding was, waarmede ik te maken kon hebben, waar ik mijn tijd en mijn kracht en mijn hart voor moest geven.' Dat was hem echter vlug duidelijk gemaakt door een Haagse socialist, die vond dat hij geen goed predikant voor de arbeiders kon zijn, omdat hij niet wist hoe ze leefden. Op advies van H.P.G. Quack bestudeerde hij N.G. Pierson en John Stuart Mill, om zich daarna te verdiepen in de Engelse christen-socialisten Maurice en Kingsley. Hij raakte zo in de ban van de sociale kwestie dat hij in 1889 in Londen de dokwerkersstaking persoonlijk in ogenschouw nam. In zijn lezing over 'Socialisme en Christendom' had hij de praktijk van vele christenen bekritiseerd. Daarin moest heel wat veranderen wilde het christendom werkelijk beter dan het socialisme de sociale kwestie op kunnen lossen, vond hij. Hij erkende dat ook in het socialisme veel goeds te vinden was, al waren de kosten -het einde van de vrijheid van het individu en een belangrijke verslechtering in het geestelijk leven- hem te hoog.²⁸⁵

Hij had in Vlissingen niet meteen contact met 'Patrimonium'. Dat proces verliep geleidelijk. *'Ieder, die wat weet van de arbeidersbeweging, weet ook, dat de advocaat, dokter, dominee, fabrikant, die de arbeidersbeweging wil voorthelpen, heel wat te overwinnen heeft aan standsvooroordeelen en standsgevoel eer hij werkelijk zoo in het leven der arbeiders inleeft, dat hij hun strijd kan strijden'*, zou hij later schrijven. De eerste stap zette hij toen Domela Nieuwenhuis eind augustus 1891 in een rede te Vlissingen allerlei alternatieve oplossingen voor de sociale kwestie, zoals de pauselijke encyclicke, bekritiseerde. Daartegen kwam Talma in debat. Tenslotte nodigde hij de aanwezigen uit 's avonds naar zijn kerkdienst te komen waarin hij aan de hand van Jesaja 13:12 het socialisme zou bestrijden. Enkele toehoorders hebben die dienst bijgewoond en het schijnt dat hij twee socialistten blijvend voor zich heeft gewonnen. Onmiddellijk na deze vergadering werd Talma buitengewoon lid van 'Patrimonium' en lid van de commissie van advies. Hij week daarmee af van bijvoorbeeld zijn hervormde collega's uit Middelburg. In Vlissingen was zijn keus echter niet uitzonderlijk. Hervormde dominees zouden ook na zijn vertrek voeling houden met de 'Patrimonium'-afdeling. Talma onderscheidde zich evenwel van zijn Vlissingse collega's doordat hij veel actiever optrad in de kring van Patrimonium en hij zich ook sterk deed gelden in Kuypers ARP. De bestudering van de Franse Revolutie had hem antirevolutionair gemaakt zonder dat hij het zich aanvankelijk bewust was. *'Ik schrik-*

16. A.S. Talma in 1894.

te, toen men (een liberaal) het mij voor het eerst zeide, en geloofde het niet.' Op aandringen van zijn schoonvader besloot hij naar het christelijk sociaal congres te gaan dat eind november 1891 door Patrimonium en ARP georganiseerd werd. Daartoe las hij Kuypers 'Ons Program' en werd hij lid van de ARP. Hij nam de consequentie dat hij daardoor als hervormd predikant vrijwel alleen kwam te staan. In de hervormde kerk sloeg men deze 'roode dominee' argwanend gade, vooral nadat hij in zijn Dordtse rede 'Mammonkiesrecht of Mannenkiesrecht' in 1894 de kandidatuur van Kuiper voor de Tweede Kamer had verdedigd.²⁸⁶

Op dat moment had Talma reeds een goed contact gekregen met de protestantse werklieden. Dat was het gevolg van de komst van Van der Veer en de werklozenactie geweest. Hij zette de 'Patrimonium'-afdeling aan tot groter activiteit en nam zelf in januari 1893 het voortouw met een rede over 'Maatschappelijke toestanden en onze roeping'. Daarin wierp hij de socialisten voor de voeten dat ze niet wisten hoe de maatschappij er na de revolutie uit zou zien. Tegenover de grote rol die zij aan de staat toe wilden kennen, paste hij liever het beginsel van 'sovereiniteit in eigen kring' toe, vooral in onderwijs en armenzorg. Lezing van Kuiper bracht Talma van een abstract alternatief op de weg naar een concreet program: de Patrimoniummannen moesten zich niet laten opruien door de socialisten, maar wél zich verenigen om zichzelf te helpen waar hen als arbeiders te kort werd gedaan. Dat was de 'sovereiniteit in eigen kring' toegepast op de arbeidersbeweging, self-help in een antirevolutionair jasje en als theorie dicht staand bij het denken van de werklieden zelf. Via het soevereiniteitsprincipe van Kuiper kwam Talma tot praktische politiek en dat maakte hem populair bij de Patrimoniummannen. Hoeveel verschilde hij niet van de predikanten die na hem in 1893 voor de Vlissingse afdeling kwamen spreken. Zij bleven een christelijke levenswandel leraren met als beloning het hiernamaals, zonder het leven van de arbeiders werkelijk te kennen.²⁸⁷

De rede 'Mammonkiesrecht of mannenkiesrecht' en de brief die hij daarop aan zijn leermeester Valeton schreef, vertellen in welke richting Talma de maatschappij wilde hervormen. Hij was een warm voorstander van uitbreiding van het kiesrecht zover als de grondwet toeliet. In dit opzicht steunde hij de richting van Kuiper onder de antirevolutionairen. Hij kreeg de 'Patrimonium'-afdeling mee. Mannenkiesrecht, bij voorkeur huismanskiesrecht, was echter geen doel maar een middel om tot groter sociale rechtvaardigheid te komen. Immers, dan zouden de kiezers groter druk op de Tweede Kamer uitoefenen om sociale wetten uit te vaardigen. Talma dacht aan wetten tot bescherming van de arbeid, maar hij vond zeker niet op alle sociale gebied een grote taak voor de staat weggelegd. De armenzorg wilde hij bijvoorbeeld uitdrukkelijk voorbehouden aan de kerken. Liefdadigheid moest particulier blijven en voor een uitbreiding van de staatsarmenzorg bij gelijktijdige vergroting van de democratie was hij zelfs bang. Het algemeen mannenkiesrecht zou alleen maar heil kunnen stichten, wanneer de mannen zich lieten leiden door christelijke beginselen. Talma noemde 'de Christelijke democratie' zijn ideaal. *'De democratie zal alleen veilig zijn, als zij zich laat beheerschen door den Christus.'*²⁸⁸

Toch moeten we de democraat in Talma niet teveel in de hoogte steken. Hij wenste algemeen mannenkiesrecht, omdat hij geen andere oplossing zag *'in onzen revolutionairen staat'*. Het liefst van al wilde hij een corporatieve inrich-

ting van d
'op een on
kon hij ni
dit 'verva
'haatte' en
zedelijk e
en het bes
Talma de
hoorders
meende,
zijn. Maa
die massa
ganisme
hunne ge
venskrach
van het st
hart een
kruipertij
hem dat
clusies te

Talma
geluid
Begin 18
vies van
sproces
door een
Talma's
eigen wi
product
over ver
'Christ
De 'm
bacht
cialbe
eigen
stemb
die n
tomb
jagend
met de
kerke
niet de
niet de
niet de
niet de
niet de

ting van de staat zoals Kuyper in 'Ons Program' had voorgestaan, maar men kon 'op een ongezonden stam geen gezonden ent zetten'. Nu de zaken zo stonden, kon hij niet anders dan het 'mammonkiesrecht' van de census bestrijden, want dit 'vervalschte' de volksvertegenwoordiging in de wortel. Als er iets was dat hij 'haatte' en 'trapte' dan was het 'de plutocratie en de fatsoenlijkheid': 'zij zijn onzedelijk en demoraliseeren het geheele volksleven'. Dat inzicht aan de ene kant en het besef dat de democratie onverbiddelijk zou komen aan de andere, maakten Talma de democraat die hij was. 'Wees niet bang voor het volk', riep hij zijn toehoorders in Dordt toe, maar tegelijkertijd had hij zelf toch ook angsten. Hij meende, 'dat de massa aan zichzelf overgelaten doorgaans onrechtvaardig zal zijn. Maar dit onderstelt verzuim bij de leidende standen. Zij zijn geroepen om die massa te leiden, te organiseeren, d.i. tot bewustzijn te brengen van wat het organisme in staat en maatschappij beteekent. Zij moeten er zich voor geven met hunne geheele ziel, om de gaven die zij hebben, te laten gaan in het volk als levenskracht.' In zijn mening over de massa, 'het volk', stond Talma niet zover af van het standpunt dat we uit de *Middelburgsche Courant* kennen. 'Ik heb in mijn hart een afschuw van de volksveierij, die in mijn oog de schandelijkste soort van kruiperij is, die zich denken laat.' Doch zijn ervaring in 'Patrimonium' leerde hem dat de arbeiders 'zeer vatbaar zijn om verstandig geleid, tot verstandige conclusies te komen'.²⁸⁹

Talma was inmiddels iemand geworden die op allerlei wijze in den lande zijn geluid liet horen. Hij werkte mee aan het Rotterdamse blad *De Nederlander*. Begin 1894 nam hij de plaats van L.W.C. Keuchenius in in de commissie van advies van 'Patrimonium'. Dat was het begin van een belangrijk moderniseringsproces in het Verbond, waarin Talma de 'metselaarsideologie' van Kater verving door een maatschappijvisie die uitging van de industriële loonarbeider. Zo kreeg Talma's Vlissingse ervaring landelijk belang. In feite gaf hij het Verbond een eigen visie op en oplossingen voor de problemen die de kapitalistisch-industriële produktiewijze stelde. Tot zijn komst waren de denkbeelden van 'Patrimonium' over verschillende maatschappelijke vraagstukken allerm minst omlijnd, al had het 'Christelijk Sociaal Congres' van 1891 een stap vooruit betekend.²⁹⁰

De 'metselaarsideologie', de maatschappij door de ogen van de christelijke ambachtsman Klaas Kater, werd verwoord in Katers overwegingen omtrent een Sociaal-Program. Hij wilde zo'n program omdat het Christelijk Sociaal Congres de eigen ideeën teveel in de steigers had gelaten en de werkman weldra naar de stembus mocht. 'Patrimonium' was de vereniging voor de werkman die zelfstandig zijn bestaan opbouwde en diens knecht die eenmaal hetzelfde zou doen: 'en werklieden en patroon beiden [zijn] in dienst [...] van het kapitaal (de werkgevers [opdrachtgevers en aannemers])'. Deze werklieden konden vernederd worden 'en met het proletariaat op één lijn [gesteld]'. Daarom moest de staat (en niet de kerk) bijvoorbeeld de armenzorg goed regelen. Fabriekspoorten en het leven dat zich daarachter afspeelde kwamen bij Kater niet voor. Eerst Talma zou 'Patrimonium' in 1900 richten op de industriële arbeider die zijn leven lang loonafhankelijk was. Zijn waarnemingen op 'de Schelde' probeerde hij in de ideeënwereld van 'Patrimonium' te verwerken. De industriële produktiewijze was voor hem niet meer terug te draaien naar welke middeleeuwse sociale idylles ook. Daarom werd hij voorstander van vakbonden, van coöperatie, van verkorting van de ar-

beidstijd.²⁹¹

Talma was geen christen-socialist, hij dacht, geïnspireerd door Paulus' eerste Corinthebrief (1 Corinthe 12:14-26), christelijk-sociaal. Hij benadrukte echter niet, zoals met deze tekst zo vaak gebeurde, zozeer de plichten als wel de rechten van de leden in de maatschappij. Zijn hele denkwijze vatte hij in 1895 samen op zijn afscheidsvergadering met de Vlissingse afdeling. De taak van 'Patrimonium' kende drie terreinen: belangen, rechten en plichten. Overal werden belangen gekrenkt. De sociale strijd ging vooral om de stoffelijke belangen. Daardoor dreigde ze uitsluitend een maagkwestie te worden. Die benadering voerde naar de sociaal-democratie. 'Patrimonium' had iets hogers in het oog te houden: rechten. God had deze aan patroon en arbeider gegeven. De arbeider mocht op rechten aanspraak maken, het kiesrecht bijvoorbeeld. Als burger had hij er recht op te worden meegerekend. Recht stelde Talma in plaats van barmhartigheid. Voor rechten behoorde men op te komen, doch niet alleen voor de eigen rechten, want dan zou er een strijd van allen tegen allen komen. Daarom moest 'Patrimonium' ook voor plichten strijden. Dat was het belangrijkste. De roeping om te werken kwam van God en de arbeider had plichten te vervullen, als burger, als vader, als kerklid enz. Inzicht in plicht en roeping verkreeg men door op te zien tot God. 'Zoekt eerst het koninkrijk Gods en zijne gerechtigheid, en alle andere dingen zullen u toegeworpen worden.' Talma liet op dit woord volgen: *'Daartoe hebben wij noodig eene erkenning van schuld tegenover den hoogst en den laagst geplaatste, bovenal tegenover ons zelve. De Schrift leert ons zelf te geven met onze geheele ziel. Wij hebben op te komen voor de gerechtigheid Gods, zoodat wij niet ons recht zoeken maar Gods recht.'* Gods recht hield dus de samenleving uiteindelijk bijeen en behoeftte haar voor de splijtende werking van de klassenstrijd. Het bewaarde in feite op een zedelijk hoger niveau stands- en klasseonderscheiden.²⁹²

Zolang Talma in Vlissingen was, bloeide de 'Patrimonium'-afdeling. Hadden eind 1892 de Middelburgse en Vlissingse afdelingen samen 236 leden, in 1894 had de Vlissingse alleen reeds 232 leden en het jaar daarop 234. Na het vertrek van Talma liep de afdeling terug naar 204 leden in 1896. Maar wat erger was, ook het maatschappelijke engagement zakte weg om plaats te maken voor bijbelkennis en godsdienstige vertogen in het algemeen. Het ging voortaan er weer om de arbeider de diepere betekenis van zijn lot te leren zien en hoe zich daarin te schikken. De gereformeerde commies en gemeentearchivaris C.P.I. Dommisse, tevens secretaris van de afdeling, zwakte de eis van rechtvaardigheid, die Talma in de plaats van barmhartigheid had gesteld, weer af. De man met de talenten mocht niet minachtend neerzien op de mindere, doch de werkman mocht hem niet verachten. Beide moesten ze elkaar dienen. Het optreden van personen uit andere standen in 'Patrimonium' kon een enkele keer zijn goede zijden hebben, maar bestond meestentijds in het aanpraten van berusting.²⁹³

Talma werkte in Vlissingen op veel andere terreinen dan het politieke om zijn doelstellingen te verwezenlijken. Uiteraard in eerste instantie in de kerk zelf. Net als bij De Gaay Fortman ging zijn sociaal engagement samen met pogingen de kerk meer op de noden van de werklieden te wijzen en zich voor hen open te stellen. De Hervormde Kerk bleef hem veel te veel een domineeskerk, die zich voornamelijk bezig hield met domineesperikelen. Er waren wel belangrijker pro-

blemen:
dat het
op het v
Hervor
verpleg
bezoek
kerkvo
ook ar
woont
hebben
Dit geb
de kerk
dan ze
en in d
volk, e
te drag
ijk farn
schreef
gerlijk
traal C
de in d
voeten
geden
man

blemen: *'Ik zie in alles om mij heen, een besef van onvoldaanheid en ik zie ook, dat het niet vervuld wordt door onze Evangelieprediking. Wij verliezen ons vat op het volk (als geheel)'*. Op initiatief van hem en zijn zwager dr Duyvis stelde de Hervormde Kerk in 1892 diakonessen in Vlissingen aan om zieke armen beter te verplegen. Ook werden op zijn aandrang ouderlingen ingeschakeld om het huisbezoek te verbeteren. Andere voorstellen werden echter afgewezen. Zo wilde de kerkvoogdij niet verhuurde zitplaatsen op een bepaald moment vrijgeven (opdat ook armen en militairen konden zitten). Belangrijker waren zijn pogingen de woontoestanden in Vlissingen te verbeteren. Elk gezin moest een eigen woning hebben. Talma wilde de diakonie inschakelen, doch deze zag teveel bezwaren. Dit gebrek aan sociaal gevoel leek hem te frustreren. *'Als ik 's Zondags preek, en de kerk is vol, dan vinden zij mij hier een kranigen dominee. En als ik het hun dan zeg in de preek, dat zij gemeente en volk verderven met hun mammonisme, en in de week mijn best doe om op de vragen die op mijn hart wegen voor ons volk, een antwoord te zoeken in de Schrift, dan zijn zij vriendelijk genoeg om dat te dragen, omdat ik er hier het kerkbezoek nog al bovenop help.'* Het *'afschuwelijke farizeïsme onder de satisfaits'*, dat hij dagelijks tegenkwam, stemde hem bitter, schreef hij aan A.F. de Savornin Lohman. Even weinig steun vond hij in de burgerlijke gemeente. Een poging samen met Nolthenius en Gewin om een 'Centraal Comité van Armenzorg' op te richten, dat door meer kennis van de armoede in de stad de armenzorg zou kunnen verbeteren kwam in 1894 slechts schoorvoetend tot stand. Kort na het vertrek van Talma werd het wederom ten grave gedragen. Nolthenius bleek in de onderdrukking van het socialisme wel goed, maar hij had geen idee wat hij ertegenover zou moeten zetten.²⁹⁴

Na zijn vertrek bleef Talma bij de Vlissingse Patrimoniummannen buitengewoon populair. Ook bij de socialisten won hij door zijn ronde stellingname snel respect. Al bij zijn eerste lezing in Vlissingen, voordat hij er dominee was, had hij hun belangstelling. Hij had eigen ideeën, daarom hoefde hij zich niet te verstoppen voor hen. Hij debatteerde met Domela Nieuwenhuis en toen hij een paar maanden later twee uur lang verslag deed van het christelijk-sociaal congres, mocht Van Emmenes een uur van repliek dienen. Talma's anti-revolutionaire collega's hadden niet de kennis noch de ideeën om de socialisten te beantwoorden. Daarom wezen zij discussie op hun inleidingen altijd af. Zij zouden Van der Veer namelijk in veel gelijk moeten geven, maar *'zoo lichtelijk kunnen wij dan meer afglijden op de Sociaal-democratische paden'* vreesde Littooy. Tegenover die *'gladde spreker'* kon deze predikant slechts het beginsel van het geloof stellen. De socialisten gingen uiteraard op debatavonden gretig in. Het waren een soort wedstrijden en uitstekende gelegenheden om meer mensen met het socialisme in contact te brengen. Maar de tegenstanders gaven die gelegenheid niet veel en gingen doorgaans ook niet in op uitnodigingen van socialisten. Zelfs niet toen deze daarvoor hun vergaderuur apart een tijdlang van de zondagmiddag naar de zaterdagavond verplaatsten.²⁹⁵

Ik ben tamelijk uitvoerig op Talma ingegaan, niet alleen omdat hij later een figuur van nationale importantie werd, maar ook omdat hij in Vlissingen een belangrijke rol heeft gespeeld. In hem zien we een mengeling van oud en modern. Modern, waar hij ideeën ontwikkelde die de maatschappij moesten hervormen, waar hij de arbeiders voor hun eigen belangen liet opkomen op een wijze die niet

zernes. Extra aandacht kreeg het algemeen depot ('klas') van discipline, dat sinds 1878 in Vlissingen gevestigd was. Het was de centrale strafinrichting voor soldaten. Het regiem was er doorgaans hard, maar vooral rond het midden van de negentiger jaren. De commandant kreeg zelfs anonieme dreigbrieven voor het geval dat hij de soldaten onmenselijk bleef behandelen. Ontsnappingsen namen toe en hadden de sympathie van de burgerij. Ongetwijfeld speelden mededelingen in de socialistische pers over het depot een rol, want andere kranten zwegen doorgaans. Deze berichten namen in aantal toe, nadat op 11 augustus 1894 een afdeling van de 'Sociaal-Democratische MilitairenBond' was opgericht door H.J.H. van Engen, met aanvankelijk 14 leden. Op den duur werden de berichten zo alarmerend dat het ministerie van oorlog in 1896 een speciaal onderzoek gebod.²⁹⁸

Door Van der Veer groeide de SDB-afdeling. Op basis van contributieverantwoordingen in *Recht voor Allen* kunnen we het volgende verloop vaststellen:

Staat 4.4. Ontwikkeling SDB-afdeling, 1893-5.

datum <i>Recht voor Allen</i>	aantal leden
3-4/1/93	28
18-19/7/93	35
30-31/12/93	45
26-27/6/94	60
29-30/12/94	62
11-12/7/95	58
31/10-1/11/95	63
28-29/12/95	63

Uit de rommelige verantwoording over 1896 valt af te leiden dat de afdeling toen maximaal 60 leden had. Het aantal contributie betalende socialisten in Vlissingen verdubbelde al met al onder Van der Veer. Uit de weinige gegevens die ter beschikking staan kan afgeleid worden dat familiebanden niet meer zo'n grote rol speelden bij de ledenwinst, als ten tijde van Lanssen. Dat is eigenlijk ook logisch. Nieuwe leden kwamen nu óók via sprekers (Willem Angenent bijvoorbeeld), kranten (Bram Hooze) en gesprekken op de werkvloer. Vanwege de stijging van het ledental moest de afdeling in februari 1894 het vergaderlokaal bij Dobbelaar verwisselen voor een groter bovenlokaaltje in het huis van De Witte.²⁹⁹

Over de aard van het ledenbestand valt weinig te zeggen. P.J. Meertens meende dat Van der Veer zijn aanhang onder de minst ontwikkelden zocht, maar dat is onjuist. Talma schrijft in mei 1894 dat de tien hoogst betaalden op de loonlijst van 'de Schelde' of lid waren van 'Patrimonium' of van de SDB. Als beroepen noemt hij verder bankwerkers, vormers en modelmakers. Of zich onder de georganiseerde socialisten veel bankwerkers bevonden weet ik niet, maar dat de vormers een vooraanstaande plaats innamen is zeker. Neem bijvoorbeeld het bestuur van de afdeling dat in december 1893 gekozen werd: P.J. Sterk, de 1e voorzitter, was vormer; L. Mieremet, 2e voorzitter, in 1891 als vormer ontslagen; F.A. de Kaart, 1e secretaris, was sjouwer in de ijzergieterij, hij was Mieremet in maart 1893 als secretaris opgevolgd; Mej. J. Berkers, 2e secretaresse, was werkvrouw,

mogelijk strijkster; A. van Olm, 1e penningmeester, was kraandrijver op 'de Schelde'; C. v.d. Peijl, 2e penningmeester, komt in de bevolkingsregisters van Vlissingen niet voor; C. Sanderse, commissaris, was sigarenmaker; H. Sondagh, commissaris, timmerman; P. van Soelen, commissaris, was waarschijnlijk caféhouder maar is in de bevolkingsregisters niet terug te vinden. De inbreng van de vormers wordt nog groter wanneer we bedenken dat W. Moeliker in 1890 en 1891 penningmeester was en P. Sinke colporteur van socialistische kranten en brochures. De lijst bestuurders toont aan dat de afdeling niet enkel uit werknemers van 'de Schelde' bestond. Gegevens uit de 'Strijdpennig' van het blad *De Toekomst* bevestigen deze uitbreiding van de beweging over andere beroepsgroepen. Er is sprake van sigarenmakers, 'rooie' schilders, sjouwers en militairen. Niet allen waren loonafhankelijk: Jacob de Witte natuurlijk, de caféhouder Van Hoepen, de winkelier P. Ventevogel en de schoenmaker D. Schrier. Christiaan Cornelissen schrijft dat de beweging op het eind van de eeuw de onderste lagen der maatschappij had geraakt. Dat blijkt ook in Vlissingen het geval, maar sjouwers bleven toch verre in de minderheid bij de geschoolde vaklieden. De havenarbeiders waren heel moeilijk te winnen, omdat ze niet zagen hoe het socialisme hen zou kunnen helpen.³⁰⁰

De groei van de socialistische beweging in Vlissingen hing misschien samen met een zekere verarming van de arbeidende klasse. In het algemeen was het leven in Vlissingen duurder dan in Middelburg. De index van levensmiddelenprijzen vertoont in de negentiger jaren een golfbeweging, maar over het algemeen zijn de prijzen beneden die van 1890 gebleven. Alleen 1894 was uitzonderlijk duur vanwege prijsstijgingen van aardappelen en peulvruchten. Gegevens over huurprijzen zijn schaars, maar deze zijn waarschijnlijk gestegen vanwege de heersende woningnood. Ook de belastingen waren vrij hoog en wat de hoofdelijke omslag betreft, stijgende. De lonen stegen niet noemenswaardig. De koopkracht van de werkmans in de negentiger jaren in het algemeen is wellicht dus gedaald. In de hoeveelheid door het algemeen armbestuur permanent bedeelden komt die daling echter niet tot uitdrukking. Dat aantal bleef uitgedrukt als gedeelte van de bevolking schommelen rond 6 promille. Materiële achteruitgang vormde al met al misschien de algemene basis voor de groei van de socialistische beweging, maar er waren andere en duidelijker oorzaken, niet in de laatste plaats de rol van Van der Veer.³⁰¹

Wellicht was oprichting van het socialistische weekblad *De Toekomst* op 1 april 1893 de belangrijkste daad van Van der Veer. Daarmee kregen de Zeeuwse socialisten een eigen orgaan, dat veel gericht propaganda kon maken dan een landelijk blad als *Recht voor Allen*. Het blad verwoordde hun politieke opvattingen, vooral nadat de aandeelhouders het op 21 januari 1894 in eigendom hadden gegeven aan de afdelingen van de SDB. Die overgang versterkte de financiële basis, maar tevens de inhoudelijke controle van de afdelingen over het blad: *De Toekomst* vertegenwoordigde de richting die de afdelingen waren toegedaan. Dat was voor de innerlijke kracht van het vroege en vrije socialisme in Vlissingen haast even belangrijk als voor de propaganda. *De Toekomst* was vaak een 'publieke rechtbank'. Inzenders konden wandaden aan de kaak stellen. *Recht voor Allen* had die functie ook, maar *De Toekomst* kon haar door zijn regionale karakter beter vervullen. Van de geboden mogelijkheid werd een gretig gebruik gemaakt,

zo blijkt uit
van vrouw
jes voor z'n
hij beter op
naam verm
sonages aa
rotheid van
vonden he
dergelijke
delblad ma

Na een m
derde van
worden, w
Toekomst
zochten o
zitter Sterk
en Souburg
reis naar W
haal op ste
paasdag, h
uit Vlissing

Toch kre
Veer ertoe

1er Jaargang

Social

Hij een van de besten

het een de laatste

Abonnement per jaar
Enkele nummer
Advertentie per regel

Bericht

Van dit nummer
sluiten van Zeeuwse
verpand.
In die andere
verpand, maar, gepro
worden.
Zij welke in die
krijgd, welke hebben
verpand in de
dit een aan een
aan hen, die
gronden, welke
abandon, die
begroep van
andere, met een
werd gepropane, met
later dat een
In alle plaatsen
verkeerde gronp

Het

De socialistische
rijt bleef in een
"

17. Toekomst

zo blijkt uit de motto's in de rubriek 'Strijdpennig': 10 cent 'voor de lastertong van vrouw Burchart, Korenmarkt'; 9 cent 'omdat ze de portier z'n sprout zoo netjes voor z'n neus opgegeten hebben.' Of serieuzer: '5 ct. voor een hotelhouder, dat hij beter op zijn personeel let.- 5 ct. Wanneer ik er nog meer van hoor, zal zijn naam vermeld worden.' In de rubriek 'Gemengd Nieuws' werden dergelijke personages aan het publiek nader voorgesteld. Het blad toonde op deze wijze de rotheid van het kapitalisme aan en verving zo bijna een vakbond, want velen vonden het niet leuk om in een slecht daglicht gesteld te worden. Soms hadden dergelijke berichten daarom succes, maar ze konden *De Toekomst* ook een roddelblad maken.³⁰²

Na een maand werden in Vlissingen wekelijks 200 exemplaren verkocht: een derde van de oplaag. Om het blad een solide basis te geven moest hard gewerkt worden, want op de *Middelburgsche Courant* na zweeg de Zeeuwse pers *De Toekomst* dood. De socialisten colporteerden met het blad in de steden, maar bezochten ook de dorpen. Vanuit Vlissingen verkocht een klein clubje, met voorzitter Sterk aan het hoofd, daar zo'n veertig bladen. Veel verder dan Koudekerke en Souburg zullen die zaterdagse tochtjes niet gegaan zijn, want een propaganda-reis naar Westkapelle duurde heen en weer zo'n 9 uur lopen (met soms een ont-haal op stenen). Naar die plaats ging men doorgaans op vrije dagen, zoals tweede paasdag, hemelvaartsdag of tweede pinksterdag. Na 1900 ging Gerard Angenent uit Vlissingen zelfs wel in Gorkum en Breda colporter.³⁰³

Toch kreeg het blad op deze wijze niet de gewenste oplaag. Dat zal Van der Veer ertoe gebracht hebben op grond van vage aanwijzingen de algemeen geachte

1re Jaargang.

Zaterdag 8 April 1893.

N°. 1.

DE TOEKOMST.

Socialistisch Weekblad voor Zeeland en Westelijk Brabant.

Verschijnt elken Zaterdag.

Het aan wien de laatste beschouwt, is ook bestu-
ter van de verkiezing van de laatste.Stichting bij gemeentewerking, best van den bodem,
en bij gemeentewerking, te verkiezing, komen de
verkiezing van de laatste beschouwt van
groot.Abonnement per kwartaal (bij vooruitbetaling) f 0.30
Enkele nummers f 0.05
Advertentie per regel f 0.05Redakteur: H. van der
J. K. Van der Veer
MIDDELBURG.Redakteur: H. van der
J. K. Van der Veer
MIDDELBURG.

MIDDELBURG.

Men wordt verzocht alles wat betreft, Redactie, Admi-
nistratie en Expeditie, te richten aan het bureau
De Toekomst, Heerestraat 11 131, MIDDELBURG.

Bericht!

Van dit nummer worden in verschillende
steden van Zeeland enige honderden ex-
emplaren verspreid.
In die steden zal er, te beginnen met de
volgende week, gezegd met geprepareerd
worden.
Eg welke in die steden af 't blad gezegd
krijgt, zullen hebben, af 't over de past
verkiezing te ontvangen als abonnee, gelieve
dit een aan ons bureau te melden.
Aan hen, die 't blad per post wordt toe-
gezonden, wordt verzocht, bijstellen zij zich
abonneren, dit eveneens te melden, liefst met
bijvoeging van 't abonnementsgeld, daar er
andere, met een paar weken, per post over
wordt gezonden, wat de kosten verhoogt.
Ieder deszins best abonneert te worden.
In alle plaatsen van de provincie worden
verkoopsters gezonden.

Een introde.

De socialistische beweging is in den laatste
tijd sterk in omvang toegenomen. Van dien

door het kapitalistische stelsel, wankende ste-
len en moorden mogelijk is, te vernietigen
en een toestand, alken en niemand kan
en behoeft te stelen of moorden daar alken
de maatschappij des levens voor alle menschen
gedekt, voor allen een plaats daaraan en ver-
doende levensomstandigheden daarin zal zijn.

Wel is dit systeem met moeilijkheden
opvaard gegaan, worden wij aan nu en dan
met lasteringen en verdachtnissen over-
laden en tracht men met allerlei lage mid-
delen de god-gemeente afkerig aan ons te
maken. Vooral enkele liberale bladen munten
daarin uit en starten tusschenbeij hun vergeld
geroemd tegen ons uit, doch trots dat allen
gingen wij voort, want, want, want, want, want
veel, ook onder de plattelandbevolking, zoo
dat wij ook daer menig geestverwant hebben.

Die eens ons zwarte plak begint dus meer
rood getint te worden, en al kunnen wij
nog niet snoeven op een zoo uitgebreide
beweging, dat er enige beweging is daar
voor strikt ook het verschijnen van ons blad

omzaak en gevoelen daarvan bespreken,
alle ongerechtigdheden ontzuden en ver-
der alig wat volgens ons het algemeen wel-
zijn behoudt en in den weg staat. Krach-
tig bestrijden.

Dus te wilt afkeren, zoo hooren wij hier
of daar bij dit leeren, hooren.

Ja, wij wenschen eerst 't hooren, daarna
de tracht te hantieren. Eerst af te beken,
daarna te beken.

't Volk dient eerst overtuigd te worden
van de onrechtvaardigheid der bestaande
toestand, want zij moeten plotseling over-
geen, in 't eerst hun aanschijsen, doch geen
volgende onbilliken krijgen om te leven, ter-
wijl enkele niet-gevoeren leven in overdaad
en weelde zonder er voor te werken; dat
honne vrouwen worden gekweld door lui-
relieke zinnen, waar werken, terwijl de rijke
dames gaan wandelen of toeren, freuten of
partijjes bijmaken en 't werk aan anderen
overleten; dat honne kinderen gaak met
een lerge mang schouwende gaten, geen ver-
doend voedel, laat waan speelspel krijgen

Wat wij bij 't volvoeren dezer taak, uit-
drukkend dankbaarheid zullen zeggen, stellen
wij ons niet voor.

Waarlijk, een reker, zal haat, weede
op verdoening, ons doet zijn van allen, die
hetgeen der bestaande toestand, een bij-
lekker leven leiden, en leeren ten koste des
volks.

Misschien zal de tegen ons uitgezonden
gel wel vernemen. Dit laat ons hant,
daar wij kracht putten uit de verdoening,
dat miskenning en vergunning 't deel is ge-
weest van allen, die strijden voor 't verdoekte
en onvriende volk.

Toch wenschen wij dit niet; veel liever
smiden wij een eerlijke, riddelijke strijd
aangaan over de al of niet juistheid onzer
beswaren, doch helaas, verdoening en loom-
gen dat zijn er twee, die niet bij elkaar
passen.

Hoe dit ook zij, naast de haat en weede
die wij ons van de zijde der rijken op den
hals zullen halen, zal toegenomenheid en achting
ons wel ten deel vallen van de zijde des

17. Titelpagina van het eerste nummer van 'De Toekomst'.

graaf W.A. van Lijnden op 2 september 1893 voor zijn publieke rechtbank te dagvaarden. De broer van Van Lijnden, een rechter, zou twintig jaar eerder met een erfenis geknoeid hebben, waarna door 'gemodder' 'in de hoge ambtelijke wereld' de zaak de doofpot in ging. Het was niet de eerste keer dat Van Lijnden in *De Toekomst* stond. Van der Veer gebruikte deze rijke, op zijn slot 'Ter Hooge' luierende graaf regelmatig om het ploeterleven van de armen reliëf te geven. Ditmaal daagde de graaf Van der Veer wegens smaad voor de echte rechter, die de propagandist vervolgens tot 6 maanden gevangenis veroordeelde. In zachtmoediger stemming heeft Van der Veer later zijn ongelijk erkend. In 1893 en 1894 probeerde hij echter maximaal munt te slaan uit de opschudding. Zondag 10 september organiseerde hij een wandeltocht naar het slot van de graaf. Wandeltochten met een praatje werden door Van Emmenes in Arnhem al twee jaar gehouden, maar voor Zeeland waren ze nieuw. Veertig socialisten uit Middelburg en Vlissingen wandelden die middag naar de banken voor 'Ter Hooge' met achter hen aan een enorme horde, volgens Van der Veer 2 à 3000 mensen.³⁰⁴

Het volgend voorjaar werden meer van dergelijke tochten gehouden, te beginnen op zondagmiddag 22 april. Begonnen met vijftig mensen trok vanaf de Keersluis een stoet van al gauw 3 à 400 personen naar Souburg. De burgemeester daar ontbood voor alle zekerheid politiemensen uit Middelburg ter verdediging van het gemeentehuis. Doch dat stoorde de menigte niet. Van der Veer hield staande op een regenbak een rede, waarna de stoet over de brug naar West-Souburg toog om op het Marnixplein de Carmagnole te dansen. Lustig zingend trok men aan het eind van de middag weer naar huis. Een maand later liepen ook veel soldaten mee. Van der Veer zag meteen de opvoedende werking van deze propaganda-tochten, want dat jaar bleef de Souburgse kermis vrij van de gebruikelijke vechtpartijen tussen Middelburgers en Vlissingers. De wandeltochten werden de hele zomer van 1894 met succes gehouden. De propaganda stond voorop. Dat maakte sommige zo spannend. Op 3 juni werd in Koudekerke volgens de socialistische veldslag voorkomen doordat ze met zovelen waren. Nu bleef het bij een wedstrijd wat het hardste klonk: 'Wien Neêrlands bloed' of 'Het Vrijheidslied'. In Koudekerke zou de burgemeester de boeren hebben opgestookt, op Nieuwland wakkerden de burgemeester en dominee Gobius du Sart het dorpsverzet aan. Daarom schonken de socialistische bijzondere aandacht aan dit dorp. De wandelingen laten zien hoeveel moeilijker zij het hadden buiten de grenzen van Vlissingen (temeer daar ze op zondagen uittrokken), maar ook hoeveel mensen ze uit de stad zelf aantrokken. De verkoop van *De Toekomst* steeg: eind december 1893 verzond Van der Veer elke week 1200 exemplaren en van het nummer waarin hij verslag deed van zijn proces werden 2500 exemplaren verkocht. De oplaag steeg in 1894 tot 1500 exemplaren, waarvan in Vlissingen wekelijks meer dan 300 werden verkocht.³⁰⁵

e. op zoek naar een socialistische cultuur

In de groeiende afdeling ontstond een echt verenigingsleven. Naast gezellige onderonsjes (soms met verlotingen) kwamen andere activiteiten. In 1893 werd voor de kinderen een Sinterklaasfeest georganiseerd, waarvoor leden vanaf augustus fl. 50.14 spaarden in een bus bij Mieremet. Het feest zelf werd met 60 kinderen in 'De Oude Vriendschap' gehouden: veel chocola, snoep en een voorstelling met

de toverlan
van de ou
Vooral het
dat momen
sche cultu

Het ant
se histor
slechts een
geoisie de
dienst bij
Brigitte E
deren van
opmerkte
dat niet k
geslachten
tuurlijk o
kennen, o
met de we
nis die de
streven. E

Het ide
cultuur
aal-demo
tuur zage
socialiste
die de E
steeds va
om bepa
den wa
van de h
en social
klassen
tuur en
schil na
legt na
vol. He
mingen
komt z
men wil
Voer
moeten
was. De
des Ba
terna
de sta
een toe
als aan

de toverlantaarn. Na het feest voor de kleintjes was er nog een gezellig samenzijn van de ouderen. *'Muziek, zang, voordrachten en dans deden de uren omvliegen. Vooral het dansen der Carmagnole verschaft allen veel genoeg.'* Dit hield op dat moment de cultuur der Vlissingse socialisten in. Was het ook een socialistische cultuur?³⁰⁶

Het antwoord op die vraag vereist enige overwegingen vooraf. De Amerikaanse historicus Günther Roth betoogde al in 1963 dat de Duitse sociaal-democraten slechts een subcultuur ontwikkelden. Op allerlei manieren beïnvloedde de bourgeoisie de cultuur van de arbeiders: via het onderwijs, de pers en de militaire dienst bijvoorbeeld. In 1980 is de opvatting van Roth door de Duitse historica Brigitte Emig nogmaals uitvoerig verdedigd. De sociaal-democraten waren kinderen van hun tijd. Marx had geen ongelijk toen hij in zijn 'Achtste Brumaire' opmerkte dat de mensen weliswaar hun eigen geschiedenis maken, maar dat zij dat niet kunnen doen uit volkomen vrije elementen. *'De traditie van alle dode geslachten drukt als een nachtmerrie op het denken van de levenden.'* Dat is natuurlijk ook logisch. Onze voorstellingen worden gevormd naar beelden die we kennen, onze dialoog hebben we niet zozeer met de toekomstwereld maar vooral met de wereld van het heden die denkt in termen van het verleden. De geschiedenis die de mens maakt is maar al te vaak de uitkomst van een heel anders bedoeld streven. En altijd traditioneler dan men verwachtte.³⁰⁷

Het idee dat de Duitse sociaal-democraten niet verder kwamen dan een subcultuur is een inzicht van historici achteraf. De vertegenwoordigers van het sociaal-democratisch cultuurstreven en de dragers van de heersende burgerlijke cultuur zagen dat zeker niet zo. Het begrip 'subcultuur' dreigt het streven van de socialist te miskennen. Zij waren uit op een heel andere cultuur. De definitie die de Engelse cultuurfilosoof Raymond Williams' van cultuur geeft, blijft nog steeds van belang: cultuur is *'essentially a whole way of life'*. Het gaat niet zozeer om bepaalde cultuurverschijnselen, als wel om het geheel van normen en waarden waarin die verschijnselen worden ingebed. Het onderscheid tussen cultuur van de bourgeoisie en van het proletariaat (of misschien beter: tussen burgerlijke en socialistische cultuur) blijkt volgens hem vooral uit de wijze waarop beide klassen de relaties tussen mensen zien. Williams heeft zodoende het begrip cultuur enorm doen uitdijen. Terecht is wel de vraag gesteld wat dan nog het verschil tussen cultuur en maatschappij is. Desondanks is het verband dat Williams legt tussen cultuurverschijnselen enerzijds en normen en waarden anderzijds zinvol. Het geeft een instrument om te bepalen in hoeverre de verschillende stromingen in het socialisme een andere cultuur nastreefden, al houdt door zijn herkomst zo'n nieuwe cultuur natuurlijk altijd een sterke band met de cultuur die men wil vervangen.³⁰⁸

Voor de beoordeling van de culturele activiteiten van de Vlissingse socialisten moeten we bovendien in aanmerking nemen dat Vlissingen een cultuurarme stad was. De zomer, wanneer rijke toeristen hun intrek namen in het 'Grand Hotel des Bains', was nog de beste tijd. Met mooi weer speelde dan een orkestje op het terras van het hotel. Met de kermis, in juli, deden reizende toneelgezelschappen de stad aan, doch in de winter was het stil in de stad. Een enkele keer kwam eens een toneelgezelschap langs. Voor concerten ontbrak het aan goede zalen evenzeer als aan belangstelling. De concertvereniging die in het begin van de tachtiger

verschil niet zo groot. Wat precies op de gezellige avonden van de SDB-afdeling werd voorgedragen en gezongen is niet bekend, maar het zal niet hebben afgeweken van het programma voor de eerste jaarvergadering van 'Gelijke Plichten - Gelijke Rechten'. Van der Stad heeft misschien met Multatulivoordrachten de socialistenbijeenkomsten een iets radicaler tintje gegeven. Trouwens, waar konden de socialisten in het begin van de negentiger jaren uit kiezen? Er waren een paar lied- en dichtbundels, maar socialistische toneelstukken ontbraken vrijwel geheel. Op het programma van GP-GR's jaarvergadering ('met dames'), 17 mei 1891, kwamen diverse voordrachten en liederen voor die ook door andere werkliedenverenigingen hadden kunnen worden uitgevoerd. Trouwens de komische voordracht 'Abd-el-Kader' was al eens voorgedragen voor de werkliedenvereniging 'De Schelde'. Dat is evengoed met andere voordrachten mogelijk geweest. Misschien waren 'Bij de wiege van het kind des armen' en 'Afscheid van dominee zanikteut aan zijn gemeentenaren te Nergenshuizen' meer voor een socialistisch denkend publiek bedoeld. Toch leidde GP-GR een uitbreiding van de socialistische culturele activiteiten in. De groei van de vereniging vergrootte haar financiële armslag, zodat ze zich meer en meer kon meten met de werkliedenvereniging 'De Schelde'. Op de jaarvergadering van 1893 zat niet alleen een 'flink' orkest op het toneel, maar stond naast voordrachten ook een toneelstukje op het programma. Er werden plastische standen, tableaux vivants, uitgevoerd, die zonder dat je een rol hoefde te leren toch veel zeggingskracht hadden.³¹²

Net als elders in het land stimuleerden meivieringen de opkomst van een eigen socialistisch cultuurleven. Die van 1890 was nog een serieuze vergadering met Domela Nieuwenhuis, gevolgd door een gezellige samenkomst in eigen kring op de dag zelf. In 1892 (1891 sloeg men over) was er al meer feestelijkheid te bekennen. Mieremet had uit Amsterdam 1200 strookjes laten komen die overal in de stad werden opgeplakt. Op sommige stond 'Acht uren werkdag', andere deelden mee: 'In elk gehucht is een fakkel der ontwikkeling, dat is de schoolmeester, maar een mond die haar uitblaast, dat is de priester.' Enkele van die stroken waren op de ramen van het kantoor van 'de Schelde' terechtgekomen, wat de directie verstoortte. Na de meivergadering bleven de aanwezigen nog een poos gezellig bijeen om eerst tegen half twee onder het zingen van de 'Achturenmars' 'De Oude Vriendschap' te verlaten.³¹³

De meivieringen werden meer en meer aangekleed. In 1893 probeerde de SDB-afdeling zoveel mogelijk organisaties erbij te betrekken. GP-GR besloot na een debat tussen Van der Veer en Talma met 52-12 stemmen mee te doen. De 'R.K. Volksbond' en 'Patrimonium' echter niet. Het feest was er, nu GP-GR wél meedeed, niet minder om: Van der Veer hield een geestdriftige rede, waarin naast de achturedag de internationale verbroedering der arbeiders centraal stond. De vergelijkingen met de ontluikende natuur deden hun intrede. Vervolgens bleven de vergaderden onder zang en pianomuziek bijeen tot na middernacht. Toen werden de Middelburgse vrienden nog een eindje naar huis vergezeld. 'De beweging is in Vlissingen in één woord schitterend geweest. Zoo'n beweging hebben wij hier nog niet gehad.' Langzaam maar zeker werd de meiviering naast 'een groote revue van het arbeidsleger' een culturele manifestatie. De meidag van 1894 moest die van 1893 nog overtreffen. Daarom werd op 3 december 1893 door tien mensen bij Mieremet een eigen toneelvereniging 'Sluit Schiedam!' op-

gericht. Een belangrijke rol in de vereniging speelde A. de Vos Burchardt, sjouwer in de ketelmakerij van 'de Schelde'. Er zouden ook mensen in de vereniging meedoen die geen lid van de SDB waren. De naam werd na drie weken veranderd in 'Clovis Hugues', naar de radicale Franse dichter en politicus. Deze had kort geleden in een volgens *Recht voor Allen* meesterlijk gedicht twee dynamietaanlagen in Spanje verdedigd. De vereniging heette echter maar kort zo. Clovis Hugues zal te onbekend zijn geweest. In mei 1894 heette de vereniging definitief: 'Multatuli'.³¹⁴

Op de meiviering van 1894 speelde 'Multatuli' een niet bekend stuk tot tevredenheid van de aanwezigen. Wat de vereniging daarna speelde is ten dele bekend. Het waren de eerste socialistische stukken: vers geschreven, door Nederlandse auteurs, spelend in Nederland, realistisch en met een socialistische strekking. 'Een soldaat in huis' van Van Zinderen Bakker, S.J. Samsons 'Aan wien de schuld?' en 'De macht van het geld' van de Twentse socialist Tusveld, zijn enkele van de bekende titels. Deze stukken weken nogal af van het repertoire van andere werklieden-toneelverenigingen en zouden zeker niet door de *Vlissingsche Courant* goedgekeurd zijn. Ze gaven een socialistische maatschappijkritiek, maar beeldden ook uit hoe socialisten zich dienden te gedragen. Vooral de vrouwelijke rollen weken af van het gebruikelijke werkliedentoneel. 'Oefening baart kunst' speelde soms stukken, waarin alleen mannen voorkwamen. In de socialistische stukken was voor een vrouw meestal een heldenrol weggelegd: de Mariannefiguur, de vrijheidsmaagd die de mannen aanvoert in de strijd. Natuurlijk zat een grote dosis symboliek daarin en waren die delen uit de toneelstukken niet de meest realistische, maar aan de andere kant lieten ze zien dat vrouwen in de strijd van de arbeiders een belangrijke rol konden spelen. Tegelijkertijd konden vrouwen als toneelspeelster werkelijk volwaardig meedoen in de socialistische beweging.³¹⁵

Het repertoire van de vereniging was weinig gevarieerd, door de kleine keus die de socialisten hadden. Wat erger was, het publiek scheen de stukken ook niet goed te begrijpen, al lijkt het wegvallen van het niet-socialistische werkliedentoneel te wijzen op een verandering van smaak. In 1895 kwamen de eerste spanningen tussen de vereniging en de afdeling van de 'Socialistenbond', zoals de SDB nu heette. De socialisten wilden het batig saldo van de kas van 'Multatuli' in die van de afdeling storten. Toen de meerderheid daar tegen bleek, stapten enkele Socialistenbonders uit 'Multatuli'. Hun plaatsen werden opgevuld door wie zich maar aanmeldde. De band met de socialistische beweging werd losser, al trad de vereniging nog diverse malen op voor de socialisten. In 1897 werd de band definitief doorgesneden toen de vereniging de eerste maal voor zichzelf een gezellige avond organiseerde. Die 'smulpartij' ontlokte bij Frits de Kaart heftige kritiek, want daarvoor was 'Multatuli' niet opgericht. Wat aan geld overbleef, hoorde naar de socialistische beweging te gaan. De laatste socialisten stapten op, met als gevolg dat 'Multatuli' in het najaar werd opgeheven. Aan de moeder van de gebroeders Hogerhuis werd fl 1.55 uit de kas overgemaakt.³¹⁶

Het repertoire van socialistische liederen was groter dan dat van toneelstukken. Toch lezen we eerst in oktober 1894 van een zangclub die in het lokaal van Van Hoepen repeteert. Op het welkomsfeest voor de uit de gevangenis teruggekeerde Van der Veer, 12 januari 1895, zong deze club enkele liederen. Frits de

Kaart speelde
wen meede
na 1895 we
is een blij
ging onder
dergelijke v

Niet alle
tot ontwik
te verhoger
Quinten Br
Van der Ve
vroegde de
gebaande w
men. Daar
vergadering
sme en fam
den meesta
ten lang m
'Meent nie
weetgierig
H[oepen?]
raar in M
richtte Van
culeren: ge
Dageraad
1895 werd
onder and
talen. Het

f. parlem
Cornelise
voor socia
parlement
ter de vna
sten haar
nog alth
[...] ook
worden"
van Poort
recht zw
meent
het panti
maanden
Het ging
delburg w
tie maal
wetsontw

Kaart speelde waarschijnlijk een leidende rol in de vereniging, waarin ook vrouwen meededen. Ze trad bij openbare vergaderingen nog een paar maal op, maar is na 1895 weer verdwenen. De oprichting van 'Multatuli' en van de zangvereniging is een blijk van de kwalitatieve en kwantitatieve groei van de socialistische beweging onder Van der Veer. Hun korte bestaan toont echter aan dat ze desondanks dergelijke verenigingen nog niet lang in leven kon houden.³¹⁷

Niet alleen in het kunstzinnige kwam een socialistische cultuur in Vlissingen tot ontwikkeling. Van der Veer probeerde tevens het kennisniveau van de leden te verhogen. Deze hadden daar zelf ook grote behoefte aan. Ik herinner aan Quinten Brand, die het onderwijs even lief had als zijn dochters. Hagedoorn en Van der Veer zijn maar enkelen die hun smart uitspraken over het feit dat zij vervroegd de school hadden moeten verlaten. Trouwens, wie zoals de socialisten de gebaande wegen verliet moest zich over allerlei zaken nieuwe denkbeelden vormen. Daarbij hielp *De Toekomst*, maar Van der Veer hield ook openbare 'cursusvergaderingen'. Naast politieke onderwerpen kwamen daar aan de orde: 'Socialisme en familielevens', de godsdienst, de seksuele moraal. Deze vergaderingen werden meestal op door-de-weekse avonden gehouden en al konden de partijgenoten lang niet altijd voor volle zaaltjes zorgen, ze voorzagen in een behoefte. *'Meent niet ik heb het geestesvoedsel niet meer nodig, integendeel, tracht u weetgierig te maken. Want kennis moet macht worden'*, vonden B[rand?]. en v. H[oepen?]. Bij die kennisdrang paste dat de georganiseerde socialisten bij een leraar in Middelburg gratis lessen Frans, Duits en Engels konden nemen. In 1895 richtte Van der Veer een boekenkring op waar hij boeken en tijdschriften liet circuleren: geen Marx, Kropotkin of Nieuwenhuis, maar het vrijdenkersblad *De Dageraad* en Prof. Ribbings 'Sexuele Hygiëne' en 'Met wien te trouwen'. In 1895 werd ook een socialistische zondagsschool opgericht. Daar las Van der Veer onder andere novellen voor, die hij in de gevangenis uit het Frans had leren vertalen. Het is niet bekend hoelang deze school heeft bestaan.³¹⁸

f. parlementarisme en lijdelijk verzet; het vertrek van Van der Veer

Cornelissen had de Vlissingse socialisten geleerd vraagtekens te zetten bij het nut voor socialistische maatschappijverandering van parlementair werk. Meedoen in parlement en aan verkiezingen was vooral goed voor de propaganda. Het is echter de vraag hoe diep die overtuiging zat en met name of alle aangesloten socialisten haar deelden. Er bestaat een pamflet, waarin de Vlissingse SDB-afdeling zegt nog altijd te streven naar algemeen kiesrecht: *'dan eerst zijn wij verzekerd, dat [...] ook onze belangen, zoolang verwaarloosd, zullen besproken en behartigd worden!'* In verband met het wetsontwerp-kiesrechtuitbreiding van minister Tak van Poortvliet, dat ieder die kon lezen en schrijven en niet bedeed werd het kiesrecht zou geven, wilde de afdeling een lees- en schrijfcursus starten. Aan de gemeenteraad wilde zij hiervoor een schoollokaal vragen. Belangstellenden, meldde het pamflet, konden zich opgeven bij Mieremet. Hadden de kameraden in elf maanden tijd op dit belangrijk punt een ommekeer gemaakt? Dat leek maar zo. Het ging om een plan van Van der Veer. Het pamflet was van zijn hand. In Middelburg wilde hij ook zo'n cursus beginnen. Het plan is trouwens in de commotie rond de werkloosheidsacties gebleven. Door de trage behandeling van het wetsontwerp en de uiteindelijke politieke nederlaag van Tak in 1894 viel ook de

aanleiding tot de cursus weg. In de praktijk liepen de Vlissingse socialisten vervolgens niet erg hard voor het kiesrecht. Van de mij bekende socialisten verscheen er maar één (Bart Legemate) regelmatig bij de stembus, terwijl het uitbrengen van proteststemmen ophield. Het is dus niet onmogelijk dat Van der Veer serieus de voorbereidingen voor de verkiezingen wilde aanpakken, maar dat de afdeling slechts nieuwe leden heeft willen winnen.³¹⁹

Van der Veer was parlementaristisch socialist, hij verwachtte veel van wetten. Zijn strijd tegen het militarisme speelde hierbij een grote rol. Terwijl *Recht voor Allen* een wettelijk geregelde achturedag afwees (dat leidde tot staatsocialisme), noemde Van der Veer in *De Toekomst* aanvankelijk allerlei wettelijke hervormingen: de achturedag, het minimumloon. Al zou het privaatsbezit, oorzaak van de afhankelijkheid der arbeiders, zo niet opgeheven worden, de arbeiders zouden meer gelegenheid krijgen zich te ontwikkelen. Dat zou hen krachtiger maken voor de strijd tot opheffing van het privaatsbezit. Het algemeen kiesrecht zou de hele staatsinrichting veranderen. Een jaar later schreef hij dat hij geen verheerlijker van de staatsmacht was en liever zag dat de arbeid de achturedag zelf regelde. Dichter stond Van der Veer bij Cornelissen in zijn wantrouwen van de 'heeren'. '*Als de arbeiders het kiesrecht krijgen en zij willen dit gebruiken, wat aan te raden is, dat zij dan nooit zich leenen om heeren af te vaardigen!*'³²⁰

Op het Groningse kerstcongres van 1893 besloot de SDB zich op geen enkele manier nog bezig te houden met verkiezingen. Van der Veer keerde zich tegen dat besluit. Hij vond dat hem een machtig propagandamiddel uit handen geslagen werd. Juist propaganda tijdens en door verkiezingen schrok de mensen in het Zuiden minder af dan propaganda voor het pure revolutionaire socialisme. De Vlissingse afdeling was ook geen voorstandster van het congresbesluit. Waarschijnlijk was ze intern verdeeld over deze zaak, maar zij wilde ook de andere afdelingen vrijlaten. Niet alle leden konden zich echter vinden in de wijze waarop Van der Veer zich verzette tegen het congresbesluit. Tegen 'de rooie' kwam oppositie: een mengeling van politieke meningsverschillen, generatieconflict en persoonlijke antipathieën. De kern van de oppositie bestond uit oudgedienden: Mieremet, Van der Stad en Oudens. Er was nog een vierde, Wildeman, waarschijnlijk een Middelburgse telegrafist. Een door de aanwezigheid van Oudens curieus kwartet. Kennelijk waren de politieke meningsverschillen zwakker dan hetgeen het groepje verbond. Het voelde zich opzij gezet door dat jonge ventje, dat geen leiders naast zich leek te dulden. Wildeman, Mieremet en Oudens hadden zo hun eigen ervaringen met Van der Veer gehad. Wildeman was in Middelburg door Van der Veer 'afgemaakt en belasterd', waarschijnlijk had hij geld van brochures die Wildeman had besteld en moest betalen ten onrechte in de kas van *De Toekomst* gestopt. Mieremet had administrateur van *De Toekomst* willen worden, maar was teruggeschrikt toen bleek dat hij dan ook moest colporteren. Oudens had aanvankelijk meegewerkt aan *De Toekomst*, maar was in 1893 nog opzijgeschoven. De opposanten vonden Van der Veer een verwaande kwast, die leefde 'van de centen der arbeiders'. Op grond daarvan meenden ze te kunnen eisen dat Van der Veer meer propaganda maakte. Hij maakte in hun ogen trouwens geen goede propaganda. Die mening werd sterker toen op het eind van 1893 de discussies rond het parlementarisme opliepen. Van der Veer was noch voor, noch voor tegenstanders helemaal zuiver op de graat.³²¹

Van der
blijven sta
steunde he
wettelijke
geen zacht
zonde ade
langs den g
te veel last
Van der V
ging same
door socia
nog niet g
Van Emme
gehuwd sa
ste onverv
trok, verbr
ste op ges
een café m
woonde m
prostitutie
oppositie
afdeling
den die v
volop be
hij de em
ware bu
'nog al
raken, wa
Dit ge
gevoerd
het Grou
'Partijge
emig
discussie
den. We
rime
want g
zich op
in G
per w
menig
van de

Van der Stad schijnt de oppositie te hebben geleid. Hij was achter Hagedoorn blijven staan toen deze zich de drukpers van *Licht en Waarheid* toeëigende en steunde het besluit dat de SDB eind 1892 had genomen, om de strijd met alle, wettelijke of onwettelijke, middelen te voeren. De maatschappij was rot en kon geen zachte heemeesters gebruiken. *'Dagelijks ontwaart [men] dat voor een gezonde ademhaling de rommel te veel stinkt en die rotzooi wil men opruimen langs den ge...lei...delijken... weg.'* Van der Veer had Van der Stad en de zijnen veel te veel last van *'2e kamerjagerij'*. De controverse bereikte een hoogtepunt, toen Van der Veer kort voor zijn gevangenschap met zijn vriendin Auguste Stollberg ging samenwonen of, zoals hij dat noemde, zich *'verloofde'*. Vrije liefde werd door socialistische propagandisten wel bedreven, maar daarom door de beweging nog niet goedgekeurd. Van der Stad was erom van zijn voetstuk gestoten en ook Van Emmenes zou weldra de werking van deze moraliteit ondervinden. Ook ongetrouwd samenwonen druiste tegen de normen van veel socialisten in. Dat Auguste onverwacht uit Amsterdam was overgekomen en zo maar bij Van der Veer in trok, verhoogde de achterdocht van de opposanten. Oudens vertelde dat Auguste op gespannen voet stond met de zedelijkheid, want dat ze in Amsterdam in een café met damesbediening had gewerkt. Mieremet zei dat Van der Veer samenwoonde met een hoer. Zo verschilde de praktijk van de theorie. In theorie werd prostitutie veroorzaakt door het kapitalisme en de armoede, in praktijk bleef de oppositie hoeren veroordelen. Het conflict leidde tot felle ruzie in de Vlissingse afdeling. Daar had in 1893 een jongere generatie het bestuur overgenomen. Lieden die nog niet aan propaganda maken dachten, toen Mieremet en de zijnen al volop bezig waren. Zij hadden meer vertrouwen in Van der Veer en meenden dat hij de eerstkomende jaren niet naar een parlamentszetel kon en zou jagen. De ware baantjesgasten waren daarentegen *'ellendelingen'* als Mieremet, iemand die *'nog altijd de partij heeft willen gebruiken, om aan 't een of ander baantje te geraken, waar niet bij gewerkt hoeft te worden, want daar is de vent te lui voor.'*³²²

Dit generatieconflict vertroebelde de politieke discussie die in Vlissingen óók gevoerd werd. De leiding van de afdeling maakte een aangeslagen indruk vlak na het Groningse SDB-congres, toen een scheuring in de SDB onvermijdelijk leek. *'Partijgenooten vast aaneengesloten'*, maande voorzitter Sterk. *'De tijden worden ernstig'*, vond De Kaart. De crisissfeer dwong de Vlissingse afdeling tot ernstige discussies. *'Anarchisme of Sociaal-Democratie?'*, was de vraag die velen zich stelden. *'Wie bewijst ons dat de sociaal-democratische taktiek, welke het parlementarisme slechts als middel tot ons groote einddoel acht, niet revolutionair is? Antwoord gewenst.'* Op 4 maart kwam Van der Veer erover spreken. Velen stelden zich op de hoogte van de inhoud van anarchistische bladen. Mieremet verkocht ze. Op basis van zijn afrekeningen mogen we aannemen dat hij in april/mei 1894 per week gauw 30 à 40 exemplaren van *Anarchist* verkocht. Daarna liep de interesse terug. Overigens bemoeilijkten begripsverwarring en onduidelijkheid de discussie. Wat waren nu precies anarchisten, individualistische anarchisten, communisten of revolutionaire socialisten? De ideeën daarover waren nog volop in beweging. Omdat tot 1897 aan de kiesrechtuitbreiding gewerkt werd, bleef de kwestie de socialisten trouwens bezig houden. De Vlissingers stonden achter Cornelissen die afdelingen en individuele leden van de *'Socialistenbond'* vrij wilde laten in de keus of ze al dan niet aan verkiezingen deelnamen.³²³

Toen bovenop deze ruzies en meningsverschillen Van der Veer nog beschuldigd werd met een hoer samen te wonen, kwam het tot een breuk onder de Vlissingse socialisten. Het SDB-bestuur had al eerder besloten niet meer bij Mieremet te vergaderen, nu verbood Mieremet 'Multatuli' van zijn lokaaltje gebruik te maken. De aantijgingen aan het adres van Van der Veer werden de oppositie bijzonder kwalijk genomen. Mieremet en Van der Stad stonden voortaan buiten de Vlissingse socialisten-afdeling, die trouw bleef aan Van der Veer. Mieremet ging in zijn eentje door. Hij steunde de anti-belastingacties van de Amsterdamse socialist A.M. Reens en bleef ook met Nieuwenhuis in contact. Hij zette eind 1895 een geldinzameling op touw voor het gezin van Van Emmenes, die opnieuw met gevangenisstraf bedreigd werd. Toen bleek dat nog socialisten met hem omgingen. Met De Kaart was de relatie evenwel voorgoed verstoord.³²⁴

Eind augustus 1894, terwijl Van der Veer wegens de zaak-Van Lijnden in de gevangenis zat, werd door een klein groepje parlementaristische socialisten de SDAP opgericht. De nieuwe partij ontmoette bijzonder weinig sympathie bij Van der Veer en de Vlissingse afdeling. Organisatorisch waren zij trouw aan de SDB en, vooral, aan Domela Nieuwenhuis. De Vlissingse socialisten hadden over het algemeen een diepe verering voor hem. Nieuwenhuis' vroegere medewerker Croll vertelt dat één van hen zelfs de zeep bewaarde waarmee Nieuwenhuis zich gewassen had toen hij bij hem logeerde. *'Uit achting voor 't bezoek van den rechtvaardigen strijder F.D.N.'* gaf Jacob de Witte zijn strijdpennningen. Men keek er naar uit wanneer hij weer eens kwam spreken. Velen hadden nog jarenlang een portret van Nieuwenhuis aan de wand hangen. Er heerste een heel speciale stemming als hij sprak. W. Adamse hoorde Nieuwenhuis in zijn jonge jaren tussen 1905 en 1914 in Middelburg spreken: *'Je werd niet opgeruid, zal ik maar zeggen. Maar de mensen voelden zich op dat moment werkelijk socialist, die waren innerlijk zo begeistert, dat ze op het eind van de vergadering spontaan staande de socialistenmars zongen. Ze bleven er niet bij zitten.'* Nu na de *'verguizing van stand en familie-leden'* ook de SDAP-leden Nieuwenhuis in de steek lieten, werd hun trouw des te groter. Van der Veer gaf daarom niet toe aan de aandrang van Henri van Kol lid te worden van de SDAP.³²⁵

Officieel bleven de afdelingen-Middelburg en -Vlissingen tot aan het kerstcongres van de SDB/'Socialistenbond' neutraal. Beide afdelingen, hoewel niet strikt antiparlementair, bleven om Nieuwenhuis en omdat ze revolutionair waren in de 'Socialistenbond'. De antipathie tegen de SDAP groeide snel. Eerst was er het comité voor algemeen kiesrecht, dat de SDAP samen met de burgerlijke radicalen opzette. Even later bleek dat Troelstra voor veertig gulden in Terneuzen een vergadering had gehouden. Voor dat bedrag hield Van der Veer wel 15 toespraken. De Vlissingers zagen hun afwijzend oordeel bevestigd toen de SDAP in 1897 koninklijk goedgekeurd werd. Ze herinnerden zich hoe zo'n goedkeuring 'Gelijke Plichten - Gelijke Rechten' onthouden was. Wat voor zoete jongens moesten dan *'die Soc. Dem. Arbeiders(???)'* van de SDAP wel niet zijn?³²⁶

Zodra Van der Veer uit de gevangenis ontslagen was, zette hij zijn agitatie voort. Bij zijn oude repertoire kwamen acties, zoals A.M. Reens in Amsterdam voerde: de verhinderende van executoriale verkopen wegens belastingschuld. De eerste maal gebeurde dat bij de socialist Ragut in de Middelburgse Koestraat. Een jaar

later herhaalde hij de executoriale verkoop. Na hij 's avonds thuis kwam, bleef hij de deur open en stond hij te wachten op een vruchteloos bezoek.

Het moedige schutten van de lachende Vlissingse socialisten, die alsof hij een schreef hijs door een veld moest dat houthouster riep op te ber 1895 gelie. Zijn schrijven. denker. I schermden bovenal g overal kw mensen z 'Socialisten'.

Uiteraard de communisten doden op kapitalisten van Van in de ge meer en Van der over het artikel van der Veer Tolstoj.

De Middelburgse stel, maar Het hart verkoop delijk ver cialisten tionair n Veer alti decembe met de in den

later herhaalde hij deze daad heel wat spectaculairer in Vlissingen. Hij kon een executoriale verkoop bij de weduwe Mommaas-Valk net niet verhinderen, waarna hij 's avonds de werfarbeiders optrommelde om bij twee opkopers, Vastenhoud en S.M. Polak, 'een ovatie' te houden. Bij Polak werd een paar ruiten werden ingeworpen, terwijl de burgemeester werd uitgejouwd. De politie trad ruw op; een vrouw werd een duim afgehakt.³²⁷

Het moment brak evenwel aan dat Van der Veer schuttersplichtig werd. In de schutterij zouden zijn antimilitaristische gevoelens opnieuw met de, in dit geval wat lachwekkende, praktijk van het militarisme geconfronteerd worden. Het lijkt alsof hij er in de gevangenis al mee bezig was. Aan Domela Nieuwenhuis schreef hij 'een instinctmatigen afkeer van bloedvergieten' te hebben. Toen hij door een vriend Tolstoj's 'Het koninkrijk Gods is binnen in U' te lezen kreeg, moest dat boek wel in goede aarde vallen. Op 15 juli 1895 wijdde hij er een enthousiaste beschouwing aan: het boek was een en al opruiing van soldaten. Het riep op tot lijdelijk verzet, tot dienstweigering. Waarschijnlijk was hij in november 1895 er geheel voor gewonnen. Hij was op slag vol van een heel nieuw evangelie. Zijn hele persoonlijkheid veranderde. Hij ging zelfs van schuin rechtop schrijven. Christen-anarchist werd hij echter niet, want hij bleef in wezen vrijdenker. In het bestaan van een bovennatuurlijke God geloofde hij niet. Hij schermde met bijbelteksten, wilde het voorbeeld van Jezus navolgen, maar was bovenal gewonnen voor Tolstoj. Om diens leer te verkondigen trok hij uit en overal kwam het tot levendige debatten. Hij predikte de Liefde die er tussen de mensen zou moeten heersen maar deed dit met zo'n temerigheid dat hij in de 'Socialistenbond' al gauw 'de dominee' heette.³²⁸

Uiteraard weigerde Van der Veer zijn schuttersspullen af te halen. Hij schreef de commandant van de schutterij, Herman Sniijders, dat hij niet meer wenste te doden op bevel en dat hij ook niet in de schutterij de zogenaamde 'orde' van de kapitalistische maatschappij in stand wilde helpen houden. De dienstweigering van Van der Veer zou tot eind mei 1897 slepen. In totaal zat hij er driemaal voor in de gevangenis. *Recht voor Allen* volgde geïnteresseerd hoe de autoriteiten meer en meer in de war raakten. In dat opzicht stond het blad volledig achter Van der Veer. Zijn daad lokte het laatste kwartaal van 1896 nieuwe discussie uit over het militarisme, geweldloosheid en lijdelijk verzet. Een hoogtepunt was het artikel van de grote Russische schrijver zelf in het Parijse *Journal des Débats*. Van der Veers geluk kon helemaal niet meer op toen hij even later zelfs een brief van Tolstoj kreeg.³²⁹

De *Middelburgsche Courant* vond de dienstweigering gevaarlijk voor het bestel, maar het is de vraag of dat op de Vlissingse socialisten veel indruk maakte. Het hart van Van der Veer was zo vol, dat *De Toekomst* ervan overstroomde. De verkoop van het blad liep ernstig terug, de verliezen namen toe. En dan, was lijdelijk verzet wel in overeenstemming met het revolutionaire karakter van de 'Socialistenbond'? De Vlissingers vonden met Cornelissen dat het socialisme revolutionair moest zijn of het zou niet zijn. Zij die in de Vlissingse afdeling Van der Veer altijd hadden verdedigd vonden nu ook dat er ingegrepen moest worden. In december 1896 besloot de afdeling in een motie: 'van oordeel zijnde dat het niet met de revolutionaire tactiek overeenkomt te propageeren voor 'lijdelijk verzet' in den zin als door Tolstoy is geschreven, wenscht dat het blad *De Toekomst*

daarvoor niet wordt gebruikt.' Het was een oorlogsverklaring aan Van der Veer. Deze wist de Middelburgse afdeling een tegenmotie te doen aannemen, dat lijdelijk verzet óók revolutionair was. Voor een vrije ontwikkeling van gedachten moest propaganda voor dit beginsel mogelijk blijven. Van der Veer legde het meningsverschil aan het congres van de Socialistenbond voor. Vlissingen stuurde een eigen afgevaardigde: Bart Legemate, een 36-jarige smid uit de ketelmakerij, de man die in Vlissingen nog lang had meegedaan aan verkiezingen. In Amsterdam ging hij aan de vooravond van het congres met Van der Veer in debat, maar op het congres zelf hoefde hij niets te zeggen. De bond keurde de theorieën van Van der Veer af, al kreeg zijn dienstweigeren alle bijval. Van der Veer mocht zijn persoonlijke overtuigingen in *De Toekomst* niet meer op de voorgrond zetten. Vlissingen werd volkomen in het gelijk gesteld.³³⁰

Van der Veer kon aan het besluit geen gevolg geven: 'Wie [...] weet, dat schrijven is en moet zijn: uitdrukking geven aan wat er in de ziel omgaat, zal begrijpelijk vinden dat ik onmogelijk daaraan kon gehoorzamen'. In januari zat hij in de gevangenis en in april opnieuw. Lijdelijk verzet en dienstweigeren bleven bij hem persoonlijk nummer één op de agenda. In april veroordeelde de Vlissingse afdeling opnieuw de wijze waarop Van der Veer *De Toekomst* redigeerde. De toestand van het blad was nu zo slecht geworden dat aan het voortbestaan werd gewanhoopt. Daardoor was het dreigement van Vlissingen om uit de combinatie tot uitgave van *De Toekomst* te stappen, als Van der Veer niet ophield, dubbel effectief. Van der Veer legde per 1 juli 1897 de redactie neer. Op 26 juni nam hij in Vlissingen afscheid. De afdelingsvoorzitter maakte de balans op van zes jaar Van der Veer. De geest onder de arbeiders was veel beter geworden. Een colporteur werd niet meer onthaald op stenen en modder. 'De arbeiders hebben leeren inzien, dat die gevloekte socialisten de waarheid en niets dan de waarheid verkondigen, zoodat zij van vijanden, vrienden werden.'³³¹

Begin juli vertrok Van der Veer om de Hagenaar Felix Ortt te helpen met de uitgave van een blad voor de tolstojanen: *Vrede*. Nieuwenhuis, die nog zo had gehoopt dat Van der Veer niet in de armen van de christenen zou rollen, zag tot zijn teleurstelling dat Van der Veer nu een gewoon christen leek te zijn geworden. Deze trok naar Engeland waar hij in een tolstojaanse kolonie droeve ervaringen opdeed en tot de conclusie kwam dat toepassing van de leer van Tolstoj moest leiden tot 'in ellendige misère omkomen, waanzinnig worden, of zelfmoord plegen'. Hij sloot zich aan bij de SDAP. Zijn handschrift werd van rechtepoot weer schuin. Tijdens de Boerenoorlog poogde hij de verbroedering tussen Engelsen en Nederlanders te bevorderen door reizen te organiseren van Engeland naar Nederland en omgekeerd. In 1910 was hij ook geen sociaal-democraat meer. De voormalige dienstweigeraar werd in de Eerste Wereldoorlog een fervent supporter van het Engelse leger en stierf in 1928 als een bijna vergeten man.³³²

g. ideologie II

De Vlissingse socialisten van de negentiger jaren verschillen weinig in hun opvattingen en interesses van A.J. Lansens en de zijnen. Hun strategie voor maatschappijverandering was nog steeds gebaseerd op 'het volk' dat het heft zelf in handen nam. Daarnaast valt een sterke behoefte op om alle traditionele waarden, de godsdienstige voorop, te onderzoeken. Ik herinner aan de boeken die Van der

Veer liet be-
worden uit
huldigden.
denk- en le-
vendig bes-
en zagen h-
'smerissen'
talend wer-

De Vliss-
bewoordin-
en muilko-
ze op ever-
rattekruidd-
dieren no-
Schelde J-
worden. A-
oog, tand-
rijke wor-
wit en zw-
voor een-
bedelen. V-
naamgrap-
uit Nieuw-
voelen al-
een sterke-
grote m-
maakte.

Onred-
maar ewe-
enkele m-
gen 'ter-
ben voor-
de, als w-
van de w-
zeling d-
gedrukt-
hand m-
gelijkt-
als men-
Nieuw-
voor de-
huidig-
en hoo-
de hoo-
vrijheid

Veer liet bestuderen. De opvattingen van Lansen en de zijnen konden begrepen worden uit de omstandigheden waarin ze ontstonden en uit de personen die ze huldigden. Ook de ideeën van de socialisten uit de negentiger jaren pasten bij de denk- en leefwereld die ze in het algemeen als arbeider hadden. Ze hadden een levendig besef van hun eigenwaarde, ze wilden zoveel mogelijk onafhankelijk zijn en zagen hoe medewerklieden daarin juist konden faalden. Jassen ophouden voor 'smerissen', konijnen en sigaren meenemen voor de baas in de hoop wat beter betalend werk te krijgen werden met verachting aan *De Toekomst* gemeld.³³³

De Vlissingse socialisten uitten zich lang niet altijd in aangename, gepolijste bewoordingen, zo blijkt uit de motto's bij de strijdpennningen. '*5 Ct. voor ketting en muilkorf voor de bloedhonden van de Schelde*', heette er een. Vaak reageerden ze op even ongenueanceerde opmerkingen van tegenstanders. Zo wilde iemand rattekruid voor de koopman en oranjeklant S.M. Polak, '*omdat hij de socialisten dieren noemt*'. Vijftien cent werd gestort voor '*de onmisbare portier van de Schelde [J.H. Gesker], omdat hij zei dat V.d. Veer onder de bank getrapt moest worden. Als hij nog zooiets zegt, zal hij er zelf onder getrapt worden.*' Oog om oog, tand om tand. Voor iedere proletariër die van honger omkwam moest een rijke worden opgeknoopt, '*te beginnen met de rijksten*'. Men schilderde liefst in wit en zwart en met bijpassende humor. De organisatoren van een inzameling voor een feestcadeau konden wat 'Argus' betreft direct naar Veenhuizen wegens bedelen. Vaak probeerde men de grappen van Van Emmenes na te doen, vooral naamgrappen (bijvoorbeeld van de '*hemelkaartjes-knipper*' '*Gobius de Sarder*' uit Nieuwland). Van hem nam men ook overgecontrasteerde vergelijkingen (je voelen als een Javaan op Groenland etc.) over. Die grappen geven de indruk van een sterke groepsband onder de socialisten, die als een kleine Gideonsbende in de grote maatschappij over tegenstanders of gebeurtenissen 'incrowd'-grapjes maakte.³³⁴

Onrechtvaardigheid bracht de socialisten vooral in het geweer. Wie zijn ogen maar even de kost gaf, zag overal willekeur. Hier een jongen die, hoewel reeds enkele malen afgekeurd, het leger in moest om '*een rijke nietsdoener*' te vervangen '*ter bescherming van hun kapitaal*.' Daar klasserechters die geen gevoel hebben voor de waarheid, zoals in het proces van Van der Veer. Niet zozeer armoede, als wel het besef van een haast alom aanwezig onrecht voedde de opvattingen van de socialisten. In de werklozenactie van Van der Veer blijkt met hoeveel aarzeling zij voor armoede zouden uitkomen. De werklieden dachten in standen en gedroegen zich overeenkomstig hun standsbesef. Stand ophouden ging hand in hand met zelfbewustzijn en een goed ontwikkeld gevoel voor eigenwaarde. Het gelijkheidsbeginsel versterkte nog de mening van de socialisten dat de arbeider als mens veel onrecht werd aangedaan.³³⁵

Net zoals de heren een 'Feindbild' van de socialisten opbouwden vol onbegrip voor leven en denken van de werklieden (het gaarkeukenproject en Nolthenius' houding in de werklozenactie), bevorderde het geringe contact tussen werklieden en heren in de Vlissingse standenmaatschappij een socialistisch 'Feindbild' van het bestaande bestel en degenen die er de macht hadden. Laat de arbeiders maar verrekken, redeneerden de kapitalisten, '*arbeidskracht is goedkoop en ons hindert 't niet*.' Hun eigen positie stelden de Vlissingse socialisten plastisch voor op een jaarfeest van 'Gelijke Plichten - Gelijke Rechten' in het tableau 'de Vrijheid':

'Toen de aanwezigen daar dien man geboeid zagen, voorstellende de slavernij, daarnaast enkele mannen met een zwaard in de hand in strijdende houding, daartegenover die mannen en de vrijheidsmaagd met 't zwaard in de hand in zeventiende houding en daarbij de slaaf die z'n boeien heeft verbroken, toen ontwaakte de vrijheidszucht in aller gemoed en uitte zich door het zingen van 't Vrijheidslied.' De arbeider zat vast, op de een of andere manier moest hij zijn boeien zien te verbreken. Niet weinigen zagen, net als Lansens, dat als wraak voor het geleden onrecht. Na Van der Veers veroordeling wegens de zaak-Van Lijnden, schreef *De Toekomst* dat de arbeiders de macht in handen moesten zien te krijgen, dan zouden zij hun recht wel eens laten gelden. De dolkstoot waarmee de anarchist Caserio Santo de Franse premier Sadi Carnot had vermoord, hield de Haagse socialist Willem Havers de Vlissingers voor, was slechts een duizendste van de vergelding die nog zou moeten plaatsvinden. Dat was taal die velen beviel. 'Dat de Augiasstal spoedig worde gereinigd', hoopte men; de arbeiders moesten zich verenigen 'om de rotwinkel schoon te maken'. 'Dood en verderf aan alle uitzuigers, houdt moed, 't uur der wrake nadert.' De herdenkingen (in maart de Commune en in november de martelaren van Chicago) van martelaren voor het socialisme sterkten de diepe wrok tegen de bestaande maatschappij.³³⁶

Aanvankelijk werd het 'uur der wrake' nog sterk in termen van de Franse Revolutie gedacht. Dat was het grote voorbeeld van een revolutionaire omwenteling. In de negentiger jaren komt langzamerhand de algemene werkstaking naar voren als hefboom voor zo'n revolutie. Van der Veer stelde in 1895 voor de agitatie voor de algemene werkstaking ter hand te nemen. Door die staking zou het privaatsbezit van grond en productiemiddelen, de oorzaak van alle ellende, opgeheven kunnen worden. Opvallend genoeg had Van der Veer in eerste instantie de stad voor ogen en niet het hele land. Uiteraard speelde 'het volk' in de revolutionaire maatschappijverandering een centrale rol. Lansens ging uit van 1 heer op 10 'volk', maar Van der Veer meende dat deze verhouding slechts 1:100 was. Volgens Nieuwenhuis was de geest van verzet instinctief bij de arbeider aanwezig. Van der Veer kon, als hij de krotten in Middelburg zag, zich niet indenken dat 'het volk' niet in opstand zou komen.³³⁷

'Het volk' kon slecht zijn, maar dat kwam doordat de mens een product was van de omstandigheden. Van der Veer was er zeker van: 't socialisme zal van haar wel bruikbare, degelijke mensen kunnen vormen'. Dit naieve optimisme zou nog regelmatig voor diepe teleurstellingen zorgen. 'Het volk' was inmiddels namelijk ook ontdekt door de heren en het bleek zich gewillig door hen te laten leiden op oranje feesten. Hoe onbetrouwbaar was 'het volk' dan. Heden roept het 'Hosannah' en morgen 'Kruisigt hem!'. 'Zou 't volk, dat al zoo dikwijls bedrogen is, ook door zich zelf, dan altijd door schade en schande wijs moeten worden?' vroeg Van der Veer. 'Het volk' moest op eigen benen leren staan. Het streven van Lansens was ook dat van de socialisten uit de negentiger jaren:

'Niet op anderen vertrouwen
Steunt op eigen kracht
Geluk voor ieder zij de leuze,
Eendracht maakt steeds macht'

zongen ze als ze naar de dorpen togen. 'Wij moeten den arbeider leeren dat hij

vertrouwen
denkend 'v
wering zél
dergelijke
'het volk'
grote belan
zelfstandig
heid', mee

De Eng
van het m
enigde Sta
van 'de ou
op de link
Roland H
latere reve
echter on
hangt san
en zoveel
mythische
kwam da
volk' zou
len. Met
doorgaan
sche wijz
dat ieder
schappij
den wille

Corne
sche sch
Veer dac
ging ook
is er edel
die sluim
nature b
veel hij
van de
geldt. S
maatsch
over 're
voor m
deden o
had. Vo
willen
men ge
lons. K
het hoe
waar a

vertrouwen moet op zijn eigen kracht', meende Nieuwenhuis. Een zelfstandig denkend 'volk' was naar de mening van Van der Veer óók gezonder voor de beweging zelf, want het zou zich niet lenen leiders toe te juichen. Hij merkte hoe dergelijke toejuichingen hem verwaand maakten, en vond in het algemeen dat 'het volk' op die manier telkens weer zijn eigen tirannen maakte. Vandaar het grote belang dat de socialisten bleven hechten aan voorlichting en opvoeding tot zelfstandigheid. *'De grootste vijanden van het socialisme zijn onkunde en domheid'*, meende Van der Veer.³³⁸

De Engelse socioloog Michael Mann heeft betoogd dat de radicale elementen van het maatschappelijk bewustzijn van arbeiders in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten 'populistisch' waren. Die constatering is juist, althans de ideologie van 'de oude beweging', van het revolutionaire syndicalisme, maar ook activisten op de linkervleugel van de sociaal-democratie als Rosa Luxemburg en Henriëtte Roland Holst, bevestigen haar. Bij het 'populisme' van 'de oude beweging' en de latere revolutionaire syndicalisten, om me tot deze groepen te beperken, gaat het echter om meer dan om radicaliteit. Het 'populisme' van 'de oude beweging' hangt samen met de omstandigheid dat er nog maar zo weinig socialisten waren en zoveel mensen wakker geschud moesten worden. 'Het volk' heeft haast een mythische (in de zin van Sorel) functie als brenger van het heil. Het 'populisme' kwam daarnaast voort uit het feit dat de socialisten democraten waren. 'Het volk' zou de gang van zaken in de socialistische maatschappij zelf moeten bepalen. Met dat 'moeten' hadden de socialisten geen problemen. Cornelissen, die doorgaans zeer nuchter en praktisch ingesteld was, meende dat de communistische wijze van samenleven dermate met de natuur van de mensen overeen kwam dat ieder zich gewonnen zou moeten geven als hij er kennis van nam. Zijn maatschappij van arbeiderszelfbestuur zou goed functioneren, omdat ieder van goeden wille was.³³⁹

Cornelissen was slim genoeg om niet te veel in details te treden. Zijn marxistische scholing had hem voorzichtig gemaakt ten aanzien van utopieën. Van der Veer dacht daar anders over. In zijn voordracht 'Kollektivisme en kommunisme' ging ook hij uit van ieders wens tot idyllisch samenleven en samenwerken. *'Wat is er edeler te denken dan een beroep te doen op de edele krachten en drijfveeren, die sluimeren in 't gemoed van elk mensch, van het altruïsme, dat de mensch van nature bezit'*. Ieder zou in die maatschappij werken zoveel hij kon en krijgen zoveel hij nodig had. James Joll heeft opgemerkt dat de anarchisten de behoeften van de mens altijd als gering zagen. Ik weet niet of die mening zo, onverkort, geldt. Sprak Lansen niet reeds van *'de hoorn des overvloeds'*, die in de nieuwe maatschappij over de werkers zou worden uitgestort? Van der Veer heeft het over *'redelijkerwijze gevoelde behoeften'*. Ik vermoed dat ook hij groter luxe voor mogelijk hield. De voorraadschuren die we bij Lansen reeds tegenkwamen deden ook bij hem dienst. Men zou die taken verrichten, waarvoor men aanleg had. Voor het vuile werk kwamen er machines en voor reizen, als men dat al zou willen (want de onmiddellijke omgeving zou een hof van Eden worden), zou men gebruik kunnen maken van snelle elektrische trams en bestuurbare luchtballons. Kortom een mengsel van vroeg-socialistische ideeën en Jules Verne zat in het hoofd van Van der Veer. Zijn maatschappij zou worden *'een groot huisgezin waar alle menschen leven als broeders en zusters!'* Misdaad, drankzucht en pro-

stitutie zouden als gevolg van de algemene welstand verdwijnen. *'De ruwheid, laagheid, laster en het kwaadspreken zullen verdwijnen en de werkelijke beschaafde menschen zullen elkaar 't leven niet meer tot een last maar tot een lust maken.'* We mogen aannemen dat de Vlissingse socialisten ook dergelijke idealen hadden. Het tableau 'De Vrijheid' gaf het aan: geen knechtschap meer, maar vrijheid - vrijheid van onderdrukking, van onrecht, van noden en van lasten. Dan zouden ze zelf het heft in handen nemen. Werkbazen waren slechts geschikt voor *'ballast in een zinkend schip'*.³⁴⁰

Van der Veer ontwierp zijn utopie omdat *'men dient te weten hoe in algemeene trekken de toekomstige maatschappij 't best wordt ingericht en daarom trent, vóór haar ontstaan, bij de massa overeenstemming trachten te brengen, wil men latere verwarring voorkomen'*. Zijn toekomstmaatschappij was aanzienlijk moderner ingericht dan die van William Morris ('News from Nowhere' werd als feuilleton in *De Toekomst* afgedrukt), de schrijver die in de trein indutte en zich in zijn utopische droom vervolgens met paard en wagen of per roeiboot voortbewoog. Raymond Williams heeft terecht erop gewezen dat Morris met problemen van het heden en de toekomst bezig was. Dat is vaak niet onderkend in utopieën. Ze werden dan verworpen als onwetenschappelijk, zonder verband met de bestaande verhoudingen en een uiting van een weinig ontwikkelde beweging. Doch de vroege socialisten meenden dat ze utopieën nodig hadden, omdat ze daarin konden overwegen waar ze naar streefden. De utopie kon ook moed geven tot strijden: Van der Veer dacht wel eens aan die toekomst waarin de mensen in vrede en welzijn de vruchten van de strijd van zijn generatie zouden genieten *'en ons zal weten te eeren te achten, voor 't geen we deden en leden tot bereiking dier staat van geluk, o, Nieuwenhuis, dan perst mijn gevoelig hart me een traan in d'oogen, ten blijke van een zalige gemoeds bevrediging'*.³⁴¹

Onder meer om deze utopieën is de 'oude beweging' wel utopisch genoemd. Het beeld van een simpele, spontane beweging werd nog versterkt door de rol van christelijke en bijbelse elementen in de uitingen van 'de oude beweging'. *'De arbeiders zijn de rots waarop de kerk der toekomst moet worden opgebouwd'*, heette een der motto's van *Recht voor Allen*. Doorgaans wordt in de literatuur gewezen op de analogie tussen de dag der wrake en het laatste oordeel en vooral op de figuur van Domela Nieuwenhuis als een nieuwe heiland. Wansink meent dat de heilsverwachting velen tot een religie werd, ook al was de SDB in geen deele een religieuze beweging. Die heilsverwachting was deze een pseudo-religie dus. J.P. Kruijt noemde socialisme en communisme zelfs eens *'geseculariseerde religies'*. Wie, zoals ik, onder religie verstaat het geloof aan een bovennatuurlijke macht, kan daar weinig mee doen. Rüter heeft een genuanceerder mening dan Kruijt en Wansink. Hij schrijft dat men erover kan twisten of de religieuze teeneur in de ideologie van de SDB toe te schrijven is aan een doorwerken van christelijke traditie, of aan een opduiken van meer algemeen-godsdienstige behoeften. Het was volgens hem juist de kracht van Nieuwenhuis en niet diens zwakte (zoals P.J. Troelstra meende), dat hij zich nooit heeft kunnen losmaken van het theologisch denken. Nieuwenhuis gaf de SDB-ers juist wat zij nodig hadden: de prediking van de verlossing in de vormen die hun geloof in die verlossing eiste.³⁴²

Bijbel en religie speelden een complexe rol in 'de oude beweging' (maar ook in het latere anarchisme en syndicalisme). Schrijvers als Wansink en Rüter hebben

die rol o
van de la
de vroeg
werden
heeft Erl
houden.
en christ
Domela
slechts e
se noties

'De o
perspect
den die
de theos
mentale
mobilite
ontstond
gesteld
vele fra
David e
Mijn ma
gewerk
met de
zou de
men me
den em
gen dat
die gez
der Ve
wikkel
en Socia
nig ma
en om
waarme
meend
digle
geen
aant
te on
van de
dwang
de gro
hoe we
leken
selen
bij de
van de

die rol onvoldoende recht gedaan. Zij lieten zich leiden door theorie en praktijk van de latere 'realistischer' sociaal-democratie, waarin een aantal problemen die de vroege en vrije socialisten zich stelden tot privaatzaak werden verklaard of werden opgezouten tot de dag na de revolutie. De treurige gevolgen daarvan heeft Erhard Lucas indrukwekkend geschetst, maar hoeven ons hier niet bezig te houden. Evenmin kan ik hier een omvattende analyse geven van de rol die bijbel en christelijke godsdienst (speciaal de Jezus-figuur) in de oude beweging en bij Domela Nieuwenhuis speelden. Daarvoor is meer speciale studie nodig. Ik wil slechts een aanzet en een deelantwoord geven, die ingaan op de plaats van bijbel-se noties in 'de oude beweging'.³⁴³

'De oude beweging' was een beweging waarin velen een nieuw evenwicht en perspectief zochten in nieuwe omstandigheden. De SDB gaf één van de antwoorden die men in de tachtiger jaren kan vinden: de Doleantie, het 'Leger des Heils', de theosofie en het spiritisme. Het vrijdenkend socialisme was een weg om uit de mentale crisis te komen waarin Nederland door de industrialisatie en de vergrote mobiliteit was geraakt. De kerken waren blind voor de nieuwe maatschappij die ontstond, ze waren doof voor de nieuwe problemen waarvoor de lidmaten zich gesteld zagen. De religie gaf geen antwoord: *'Ik had bijbelonderwijs gehad, had vele fragmenten diep in mij opgenomen, ten zeerste hadden Ezou en Jacob, David en Goliath, Mozes en Aaron mij sterk aangetrokken, had D.N. gehoord. Mijn moeder was weduwe, ik kon niet leren wat ik wilde. Er werd hard en lang gewerkt, er werd gezopen, kortom alles bij elkaar genomen, kwam ik in botsing met de catechisatie en de leer, die daar werd verkondigd en de werkelijkheid'*, zou de ketelmaker Willem Angenent later schrijven. In de 'oude beweging' kwamen mensen samen die niet alleen de maatschappij, maar vooral ook zichzelf wilden emanciperen van de oude waarden. O. Noordenbos heeft terecht aangedragen dat ze te weinig natuurwetenschappelijke kennis hadden om de religie vanuit die gezichtshoek aan te vallen, al waren ze hevig in die kennis geïnteresseerd. Van der Veer sprak op cursusvergaderingen bijvoorbeeld over: 'Oorsprong en ontwikkeling van het geloof aan Goden' (Darwin heeft gelijk) of over 'Wetenschap en Socialisme'. Gareth Stedman Jones meent dat de vroege socialisten ook te weinig maatschappelijke kennis hadden om anders dan in morele termen van recht en onrecht te oordelen. Zo ontkwamen ze er niet aan om de theorie aan te vallen waarmee veel te bekritisieren handelingen in de maatschappij werden gelegitimeerd. Van nature was de mens anders dan wat het officiële christendom verdedigde. In plaats van religie en religieuze termen kwamen anti-religie en antireligieuze termen. Ze werden gedwongen te praten in de taal van de wereld die ze aanvielen. Jones heeft zeker geen ongelijk maar er was meer aan de hand. Hij lijkt te onderschatten dat de thema's in het gesprek van de socialisten met de wereld van de traditie in belangrijke mate door de gesprekspartners bepaald werden. Zij dwongen de socialisten (als deze dat al niet zelf deden) een antwoord te geven op de grote zijnsvragen. Van der Veer kan dit illustreren. In zijn brochures valt op hoe weinig kennis een succesvol propagandist nodig had. Durf en flux de bouche leken belangrijker. Er waren nog zoveel mensen niet bekend met de eerste beginselen van het socialisme. Het ging om fundamentele vragen: is de mens goed of is hij slecht, is hij lui of niet? Tegenover de leer van de kerken moest een eigen visie van de aard van de mens verdedigd worden, die de haalbaarheid van de nieuwe

waarnaar iedereen zich diende te gedragen. Het viel hen op dat dominees nooit over teksten preekten als Lucas 11:46, waar Jezus de schriftgeleerden voor de voeten werpt dat ze de mensen ondragelijke lasten opleggen en zichzelf erbuiten houden. Dergelijke teksten waren natuurlijk te socialistisch. Uit andere teksten bleek onomstotelijk dat Jezus een communistische samenleving voorstond. Zo kregen de vele verwijzingen van Domela Nieuwenhuis naar de bijbel hun zin (zie vooral de twee delen 'Typen', moraalstudies over bekende en minder bekende personages uit de bijbel). Hij sloot aan op het referentiekader van zijn gehoor. Dat wist wel wie Nicodemus, Haman of Rizpa waren.³⁴⁷

Een dergelijke materialistische bijbeluitleg hielp de socialisten bij het zoeken naar een nieuwe wereld- en mensbeschouwing. Er is op dit punt ook internationaal nog weinig onderzoek gedaan, zodat ik over de mate waarin de Vlissingse en de Nederlandse ontwikkeling bijzonder is geweest alleen vermoedens kan uiten. De grote belangstelling voor vragen van godsdienstige aard hebben de vroege socialisten in ons land in elk geval gemeen met de vroege socialisten elders en met de latere anarchistische beweging in het algemeen. Maar bijzonder lijkt mij in de Nederlandse beweging de rol van Domela Nieuwenhuis te zijn geweest, voor wie het christendom niet iets verwerpelijks was doch een belangrijke fase in de (morele) ontwikkeling van de mensheid. Die morele waarde van het christendom zocht hij onder meer in de Typen. Het is niet bekend hoeveel met de oude Lansen hebben kunnen zeggen: *'[aan Nieuwenhuis] heb ik het vooral te danken, dat ik me niet ben blijven blind staren, op het kleine, doch ook het groote, dat in het Mozaïsme naar voren komt heb leren verstaan'*.³⁴⁸

Naast en via Domela Nieuwenhuis ging ook een grote invloed uit van Multatuli, de man die (zoals Jan Fortuyn zei) *'voor het volk het grootste voorbeeld is, hoe iemand weet te strijden en te lijden voor zijn beginselen'*. Bij hem vonden zij alles wat ze nodig hadden: kritiek op kleinburgerlijke normen, kritiek op de bijbel natuurlijk en allerlei moraliserende gedachten. De naam van de socialistische toneelvereniging toont aan hoe belangrijk Multatuli in de vroege jaren reeds gevonden werd. Dat belang zou alleen maar stijgen. Minder belangrijk, maar ook zeer populair was tenslotte S.E.W. Roorda van Eysinga, wiens 'Klacht van Sentot over de onderdrukking den Javaan aangedaan' ('Dan zij de buffel ons ten voorbeeld, Die, sarrens moe, de hoornen wet, Den wreedten drijver in de lucht werpt, En met zijn lompen poot verplet.') en leven van koning Gorilla buitengewoon populair waren. Samen met Domela Nieuwenhuis prenten Multatuli en Roorda de beweging hun anticolonialisme in. De bewoners van Atjeh waren *'natuurgemooten, die voor hun recht strijden'*, meende een criticus van een dronken *'kaas-mestrekker'* (luitenant).³⁴⁹

De ideologie van de 'oude beweging' is een geheel van denkbelden dat begrepen kan worden uit de verhoudingen in een land als Nederland aan het eind van de negentiende eeuw: waar standen langs elkaar heenleefden en een belangrijk deel van het volk verstoken was van politieke rechten, waar integrerende instellingen als overheid en kerk zich amper bemoeiden met werklieden, wier leven door industrialisatie en geografische mobiliteit ingrijpend veranderde. De socialistische ideologie van die dagen was meer dan utopisch en onwetenschappelijk. Ze was de taal waarin de socialisten op dat moment het beste zichzelf en de wereld konden verstaan. De keuze van de grote meerderheid van haar leden voor de

een of andere vorm van vrij socialisme vloeide er logisch uit voort: de arbeidersbeweging moest bepaald worden door de arbeiders zelf, opwekken en bewust maken met als doel het zelf doen van de arbeidersklasse. Wansink meende dat het verlaten van vakactie (wat niet juist is), politieke actie en coöperatie *'het gevoel van onzekerheid en machteloosheid onder de leden [van de SDB heeft] versterkt, wat hen toegankelijker maakte voor de anarchistische theorieën'*. Die opvatting is wat al te oppervlakkig, ze vraagt niet naar de redenen waarom de vroege socialisten deze actiemiddelen afwezen.³⁵⁰

h. slot

Aan het begin van dit hoofdstuk stond de allereerste 1-Meiviering die Vlissingen meemaakte. Deze bracht de krachten van het behoud in beweging: de katholieke Volksbond werd opgericht en van liberale zijde werden pogingen ondernomen om wat meer voeling met de arbeiders te krijgen. Die pogingen mislukten echter: de heren waren amper bekend met de situatie en het denken van de arbeiders. Dezen hadden van hun kant teveel standsbesef om zich door heren te laten steunen. De situatie van de tachtiger jaren bestond in de negentiger jaren onverminderd voort: de werklieden hadden veel leefruimte voor zichzelf. De gemengde samenstelling van het socialistisch ziekenfonds 'Gelijke Plichten - Gelijke Rechten' is tekenend. De 'R.K. Volksbond', die de werklieden van katholieke zijde moest paaien, zakte na hoopvolle jaren weg. In de Hervormde Kerk deed Talma zijn uiterste best de arbeiders beter te bedienen, maar zijn heulen met de gereformeerden en zijn sociaal-progressieve ideeën isoleerden hem in eigen kring. Talma was een uitzonderlijke figuur onder zijn hervormde en gereformeerde collega's. In de ontwikkeling van zijn denken kan men, net als bij de 'R.K. Volksbond', zonder moeite anti-socialisme herkennen, maar evenzeer zorg om de naderende kiesrechtuitbreiding. Uiteraard was ook deze bij hem een middel om het groter gevaar van een socialistische omwenteling af te wenden. Net als bij De Gaay Fortman kunnen we in zijn bemoeienis met 'Patrimonium' verzuilende elementen zien, maar verzuiling vond niet plaats. Die kon door eenlingen niet bewerkstelligd worden.

De komst van Van der Veer dwong de elites iets van hun afscherming naar beneden op te geven en zich enigszins met de werklieden te bemoeien. Hoe gering de stap was die zij zetten blijkt uit het werk van Gewin, die zich nog het meest bemoeide met de levensomstandigheden van de werklieden, maar voor 'Hulp in Nood' uitsluitend in zijn eigen stand ging collecteren. Schoorvoetend, in de woningonderzoeken, kwam iets van sociale politiek van de grond. De kieswet van 1887 had de heren gedwongen hun politieke organisaties iets verder open te zetten, nu er veel nieuwe kiezers kwamen, met het woningonderzoek doorbraken ze in de praktische politiek enigszins de afgeslotenheid van hun stand.

Niet minder belangrijk was de rol van Van der Veer in de socialistische beweging zelf. Hij roerde zich voortdurend, zorgde ervoor dat de Zeeuwse socialist met *De Toekomst* weer een eigen orgaan hadden, en gaf daarnaast het verenigingsleven een impuls. Voor de strategie van de beweging was de periode waarin hij in Zeeland werkte niet onbelangrijk. De Vlissingse socialist gingen niet mee met hem op het punt van het parlementarisme, maar een meerderheid onder hen vond het parlementarisme niet acuut genoeg om te breken met Van der Veer. In

feite steunde de afdeling Cornelissen die de eenheid van de SDB/'Socialistenbond' stelde boven een snelle beslissing over het parlementarisme. De afdeling wilde zelf echter een revolutionaire koers varen. De kracht van die overtuiging bleek in de discussie met de tolstojaan geworden Van der Veer.

Die keus voor de revolutie hangt samen met het geringe begrip dat de socialist in Vlissingen als arbeider ondervonden en het grote onrecht dat zij zich als mens aangedaan voelden. Middelburg had veel beter mogelijkheden dergelijke onlustgevoelens tegen te gaan. De rijken konden veel krachtiger optreden in de werkloosheids crisis en vervolgens waren er voldoende personen die een initiatief als 'Ons Huis' vorm konden geven. Het beeld van een zelfvoldane, egocentrische bourgeoisie werd in Middelburg geweld aangedaan, door de benepen Vlissingse elite echter juist versterkt. De keus voor revolutionaire verandering wordt wel eens in verband gebracht met een veronderstelde geringe ontwikkeling van de revolutionairen, maar aan de wijze waarop de verschillende sociale lagen met elkaar omgingen moet een veel groter gewicht worden toegekend. Zeker, de subtiliteit was bij de socialist wel eens zoek, vaak stond ze in verband met al even weinig fijnzinnige opmerkingen of gedragingen van tegenstanders. Hun gebrek aan ontwikkeling voelden de socialist maar al te zeer als een gemis en zij deden hun uiterste best daar verbetering in aan te brengen. In de zich ontwikkelende socialistische cultuur was echter niet sprake van een aanpassing aan de heersende normen, doch men poogde uit te gaan van andere.

In de confrontatie met de verschillende richtingen in de socialistische arbeidersbeweging en in de dialoog met hun eigen voor-socialistisch verleden alsmede met de vertegenwoordigers van dat verleden om hen heen, ontwikkelden de Vlissingse socialist zich op een wijze die volkomen aansloot bij het gedachtengoed van Lans en de zijnen. Dat werd voortdurend nader bepaald bij de overweging van nieuwe gezichtspunten en verschijnselen. Zo ontstond een weloverwogen ontwikkeling naar het antiparlementaire vrije socialisme.